

ΣΧΕΣΗ ΣΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΨΥΧΗΣ ΣΤΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΥ: ΕΝΑΣ ΑΜΦΙΒΟΛΟΣ ΔΥΪΣΜΟΣ*

1. Εισαγωγή στο πρόβλημα

Παρά τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἔρευνα γιὰ τὶς διάφορες πτυχὲς τῆς σκέψης καὶ εἰδικὰ τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας τοῦ Δημοκρίτου τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει προχωρήσει, τὸ ἠθικό-μετα-φυσικό πρόβλημα τῆς σχέσης ψυχῆς-σώματος ποὺ προτιθέμεθα νὰ προσεγγίσουμε ἐδῶ δὲν ἔχει ἀντιμετωπισθεῖ, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, μὲ πληρότητα. Μόνο ὁ Guthrie¹ προβαίνει σὲ μία σύντομη παρατήρηση, χωρὶς ἰδιαίτερες ἀναλύσεις: «Στὰ ἠθικά ἀποσπάσματα τοῦ Δημοκρίτου ἡ ψυχὴ παρουσιάζεται ὡς ἐκ φύσεως ἀνώτερη ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ σῶμα ὡς κάτι ποὺ ἡ ψυχὴ τὸ ἐλέγχει. Ἡ ψυχὴ ἀξίζει μεγαλύτερης προσοχῆς, ἐπειδὴ ἡ τελείωσή της μπορεῖ καὶ διορθῶναι τὰ σωματικά ἐλαττώματα, ἐνῶ δὲν συμβαίνει τὸ ἀντίθετο».

Πράγματι, μία προσεκτικὴ μελέτη τῶν ἠθικῶν ἀποσπασμάτων² δείχνει ὅτι ὁ Δημόκριτος δεχόταν ἕναν δυϊσμό ψυχῆς-σώματος στὸ χῶρο τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, ὁ ὁποῖος, ὥστόσο σὲ ἕνα βαθύτερο ἐπίπεδο ἀποδεικνύεται ἐπιφανειακός, ἀμφίβολος καὶ τελικὰ φαινομενικός, ἀφοῦ στὴν Ψυχολογία καὶ μάλιστα στὴν ὀντολογία τῆς ψυχῆς αὐτὸς ὁ δυϊσμός, ὅπως θὰ δείξουμε, παραχωρεῖ τὴ θέση τοῦ σ' ἕναν ἐνισμό, καὶ μάλιστα ὕλισμό, χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι μπορούμε μὲ αὐτὴ τὴν ἀρχὴ νὰ ἐρμηνεύσουμε μὲ συνέπεια καὶ πληρότητα στὸ πλαίσιο τῆς φιλοσοφίας τοῦ ὅλα τὰ ἠθικο-πνευματικὰ φαινόμενα.

I. Ἡ λειτουργικὴ ἀνωτερότητα τῆς ψυχῆς ἐναντι τοῦ σώματος

(α) Στὴ σκέψη τοῦ Δημοκρίτου ψυχὴ καὶ σῶμα ἀποτελοῦν γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ἕνα ἀδιαίρετο ζεῦγος δυνάμεων, ἐνῶ ἡ ψυχὴ χρησιμοποιεῖ τὸ σῶμα ὡς «ὄργανό» της· (β) Ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ ἕδρα τῆς «εὐδαιμονίας», ποὺ συνιστᾷ τὸ «ὑψιστὸ ἀγαθόν» τῆς ζωῆς. Ἐπίσης εἶναι ἡ ἕδρα τοῦ λογικοῦ, τοῦ θυμικοῦ, τῆς σκέψης καὶ τῆς ἠθικῆς συνείδησης³. (γ) Ἡ

* Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή τῆς ἀνακοίνωσής μου στὸ XV International Symposium of Philosophy, Ancient Olympia, August 1-6, 2004, ποὺ ὀργάνωσε τὸ Olympic Center for Philosophy and Culture μὲ θέμα *Excellence and Perfection of Body and Soul in the Hellenic Tradition*.

1. *The History of Greek Philosophy*, II, σ. 436. Παλαιότερα ὁ F. Mesiano (*La morale materialistica di Democrito di Abdera*, Firenze, 1950, σσ. 41-42) εἶχε σημειώσει πὺς στὸ Δημόκριτο δὲν βρίσκουμε μία ἀπόλυτη ἀντίθεση μεταξὺ ψυχῆς καὶ σώματος, παρὰ μόνον τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀνώτερη τοῦ σώματος, ὑπὸ τὴν ἐννοια ὅτι αὐτὴ εἶναι ποὺ τὸ κυβερνᾷ καὶ τὸ καθοδηγεῖ στὴν ἀρετὴ ἢ στὴν κακία.

2. Στὴ μελέτη μας χρησιμοποιοῦμε τὴ γνωστὴ συλλογὴ H. DIELS-W. KANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 1972¹² (DK), ἀλλὰ καὶ τὴν πληρέστερη κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Ρώσου S. LURIA, *Democritea*, Leninopoli, Academica, Nauck, 1970. Ἴσως αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ὀριστικὴ. Ἐπίσης ἔχουμε ὑπόψη μας τὴν πρόσφατη ἐρμηνευτικὴ ἔκδοση τοῦ C.C. TAYLOR, *The Atomists: Leucippus and Democritus*, Univ. of Toronto Pr., 1999.

3. J. F. PROCOPE, *Democritus on Politics and the Care of the Soul*, Appendix *Classical Quarterly* 40 (1990), σσ. 21-45, εἰδικὰ σ. 21.

ψυχή είναι ο φορέας των ηθικών ιδιοτήτων, οι οποίες δεν μπορούν να είναι χωριστές από το ρόλο της ίδιας της ψυχής ως ζωοδότειρας ή από τα προβλήματα που συνδέονται με την εξήγηση της σκέψης στο ύλιστικό σχήμα των άτομιστων, όπως παρατηρεί ο D. Claus⁴. (δ) Ἡ ψυχή διεξάγει ἀγῶνα γιὰ νὰ κατισχύσει ἐπὶ τῶν ἡδονῶν καὶ τῶν ἰσχυρῶν συναισθημάτων, πού διαταράσσουν τὴν ἰσορροπία της, τὴν «εὐεστώ», ἐνῶ παράλληλα (ε) καθορίζει τὴν καιρικότητα καὶ τὸ μέτρο τῶν ἡδονῶν καὶ τῶν τέρψεων (ἀπ. B71, B207, B212, B232).

Στὸ ἀπ. B187, πού παραδίδεται ἀπὸ τὸ Στοβαῖο, δηλώνεται ἀπερίφραστα ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀρμόζει νὰ ἀποδίδουν μεγαλύτερη ἀξία στὴν ψυχή ἀπ' ὅση στὸ «σῶμα»: «ἀνθρώποις ἀρμόδιον ψυχῆς⁵ μᾶλλον ἢ σώματος λόγον ποιεῖσθαι· ψυχῆς μὲν γὰρ τελεότης σκῆνεος μοχθηρίην ὀρθοῖ, σκῆνεος⁶ δὲ ἰσχύς ἄνευ λογισμοῦ ψυχὴν οὐδέν τι ἀμείνω τίθησιν». («Οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ δίνουν μεγαλύτερη ἀξία στὴν ψυχή παρὰ στὸ σῶμα. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι ἡ τελειότητα τῆς ψυχῆς διορθώνει τὴν κατωτερότητα τοῦ σώματος, ἐνῶ δὲ μπορεῖ νὰ συμβεῖ τὸ ἀντίθετο»). Ἡ ὑπεροχή τῆς ψυχῆς ἐγκείται στὸ λογισμό, δηλαδή στὴ σκέψη καὶ τὴ γνώση, ἡ ἄλλωὶς στὸν «νοῦν», ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη, πού θὰ ἀναλύσουμε παρακάτω, ὁ Δημόκριτος θεωροῦσε πὼς ἡ ψυχή καὶ ὁ «νοῦς»⁷ εἶναι τὸ ἴδιο.

4. *Toward the Soul: An Inquiry into the Meaning of ψυχή before Plato*, Yale Univ. Pr., 1981, σσ. 142-148, εἰδικὰ σ. 143.

5. Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Διογένους Λαέρτιου (IX, 45-49) γιὰ τὸν κατάλογο τῶν δημοκρίτειων ἔργων πού συνέταξε ὁ Θράσυλλος, στὴν κατηγορία τῶν «Φυσικῶν» περιλαμβάνονταν δύο ἔργα μὲ τίτλο: *Περὶ νοῦ καὶ Περὶ αἰσθησίων*. «ταῦτά τινες ὁμοῦ γράφοντες *Περὶ ψυχῆς* ἐπιγράφουσι». Πρέπει νὰ σημειώσουμε πὼς στὰ δημοκρίτεια ἀποσπάσματα ἐντοπίζουμε ὁρους πού ἡ ταυτίζονται μὲ τὴν ψυχή ἢ δηλώνουν λειτουργικὲς ἐκδηλώσεις της. Ἡ «φρήν» εἶναι ὁρος πού δηλώνει γνωστικὴ ἱκανότητα ἢ τὸ ὄργανο τῆς γνώσης στὸ ἀπ. B125. Πβ. τίς ἀναλύσεις τοῦ R. BALDES, *Democritus on Empirical Knowledge: Reflections on DK 68 B 125 and on Aristotle, Metaphysics 4.5, Ancient World IV*, 1981, σσ. 17-34. Ἐπίσης στὸ ἀπ. B125, ὅπου γίνεται διάλογος «φρενός» καὶ «αἰσθήσεων», *a contrario* πρὸς τίς «αἰσθήσεις» ἡ «φρήν» εἶναι ὁ «νοῦς» ἢ ἡ «διάνοια». Ἡ «φρήν» εἶναι λέξη ὁμόρριζη μὲ τὴν «φρόνησιν» (B2, 119, 193), πού δηλώνει πρακτικὴ σοφία, ὅπως τὸ «φρονεῖν» (B183· ὁμοία στίς Δημοκράτους γνώμες, B42 καὶ B58). Τὰ κείμενα πού ἔχουν ἐπιλεγεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθολόγους ἐπιβεβαιώνουν κατὰ κύριο λόγο αὐτὴ τὴν πρακτικὴ λειτουργία· π.χ. «νοῦς» (B175 καὶ 282), «λογισμός» (B187 καὶ B290). Τὸ ἴδιο λεξιλόγιο σὲ κάποιες περιπτώσεις θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσει ὡς «θεωρητικὸς νοῦς». Ἔτσι ἡ «γνώμη» (σκέψη, κρίση, νοῦς, κατάσταση τοῦ νοῦ) συναντᾶται στὰ ἀποσπάσματα σὲ σύνδεση μὲ μία συγκινησιακὴ - συναισθηματικὴ κατάσταση ἢ πρακτικὸ σκοπὸ, ἀλλὰ «γνώμη» σημαίνει ἐπίσης τοὺς δύο τύπους γνώσης (σκοτὴν - γνησίην, ἀπ. B11). Ὅμοια, οἱ ὁροι «διάνοια» καὶ «διανοεῖσθαι» ἔχουν «πρακτικὴ» σημασία στὸ B191 καὶ «θεωρητικὴ» στὸ B155. Τὸ «νοεῖσθαι» τοῦ ἀπ. B129 ἀναφέρεται σαφῶς στὴ μὴ αἰσθητηριακὴ γνώση.

6. Ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικούς μόνο ὁ Δημόκριτος χρησιμοποιοῖ τὴ λέξη «σκῆνος», ἔξι φορές σὲ πέντε ἀποσπάσματα (B37, 187, 223, 270, 288), μὲ τὴν ἐννοία τοῦ σώματος. Τὴν ἐντοπίζουμε ἀκόμη δύο φορές στὰ κείμενα τοῦ Ἱπποκράτη *Περὶ ἀνατομίας καὶ Περὶ καρδίας*, γεγονὸς πού μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὡς ἐνδειξὴ τῆς σχέσης τοῦ Δημοκρίτου μὲ τὸν Κῶο γιατρὸ (πβ. I. Γ. ΔΕΛΛΗ, *Δημοκρίτειες ἐπιδράσεις στὴ σκέψη τοῦ Ἱπποκράτη, Skepsis*, XIII-XIV, 2002-2003, σσ. 63-74. Ἐπίσης βρίσκουμε τὸν ὅρο αὐτὸ καὶ στὴν Β' Πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, 5,1 καὶ 5,4). Ὁ J. BURNET, *Greek Philosophy*, London¹⁵, 1978, σ. 163, σημ. 1 πὼς ἡ λέξη «σκῆνος» εἶναι πυθαγόρειας προέλευσης καὶ συνδέεται μὲ τὴν παράσταση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ὡς «πανηγύρεως». Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Διογένους Λαερτίου (IX, 37) ὁ Δημόκριτος «ζηλωτὴς γεγονέναι τῶν Πυθαγορικῶν» ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ Πυθαγόρου μέμνηται, θαυμάζων αὐτοῦ ἐν τῷ ὁμωνύμῳ συγγράμματι». Πράγματι ὁ Θράσυλλος, φιλόσοφος τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. καὶ δάσκαλος τοῦ κατοπινοῦ αὐτοκράτορα Τιβερίου, ἀναφέρει στὸν κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Δημοκρίτου (IX, 46), ἔργο μὲ τίτλο *Πυθαγόρης*.

7. DK 68 A101: «Ἐκεῖνος (sc. Δημόκριτος) μὲν γὰρ ἀπλῶς ταῦτόν ψυχὴν καὶ νοῦν».

Ἡ χρήση τοῦ ὄρου «σκήνος» ἐδῶ δίνει καὶ μία ἄλλη ἐρμηνευτική διάσταση. Τὸ σῶμα δὲν εἶναι τάφος ἢ φυλακὴ πού περιορίζει τὴν ἐλευθερία τῆς ψυχῆς, ὅπως πίστευαν οἱ Ὀρφικοί⁸· εἶναι ἀπλῶς ἡ κατοικία, ἡ σκηνή πού τὴ στεγάζει. Καὶ μὲ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ἀναδεικνύεται ἡ ἀνωτερότητα τῆς ψυχῆς, ἀφοῦ αὐτὴ δὲν θεωρεῖται φυλακισμένη στὸ σῶμα.

Ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ψυχὴ διορθώνει τὶς ἀδυναμίες τοῦ σώματος, τὸ ἐλέγχει καὶ τὸ κατευθύνει, ἡ ὁποία κατέχει βασικὴ θέση στὴ σκέψη τοῦ Πλάτωνος⁹ καὶ τὴν ὁποία μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποδώσει καὶ στὸ Σωκράτη, σύμφωνα μὲ τὸν E. Kahn¹⁰ προέρχεται ἀπὸ τὸ Δημόκριτο, ὁ ὁποῖος τὴν εἶχε ἐπεξεργαστεῖ συστηματικὰ καὶ συνεπῶς μποροῦσε κανεὶς νὰ τὴ δανειστεῖ ἀπὸ αὐτόν. Κι αὐτὸ παρὰ τὴν ἐξομολογητικὴ μαρτυρία τοῦ Δημοκρίτου: «ἦλθον γὰρ ἐς Ἀθήνας καὶ οὐδεὶς με ἔγνωκεν» (B116), πράγμα πού ἴσως σημαίνει πῶς οὔτε ὁ Σωκράτης¹¹ οὔτε ὁ Πλάτων¹² ἐγνώρισαν προσωπικὰ τὸ Δημόκριτο. Ὡστόσο, θὰ μποροῦσαν κάλλιστα νὰ γνωρίζουν τὰ ἔργα του. Τὸ ἴδιο πιστεύουμε ὅτι ἰσχύει καὶ γιὰ δύο Σοφιστές· τόσο ὁ Γοργίας¹³ ὅσο καὶ ὁ Ἀντιφῶν¹⁴ διακηρύσσουν τὴν ἀνωτερότητα τῆς ψυχῆς ἐναντι τοῦ σώματος.

Ἡ ψυχὴ δὲ διορθώνει μόνο τὸ σῶμα, ἀλλὰ τὸ χρησιμοποιεῖ καὶ ὡς ὄργανο, ἐνῶ παραμένει ὑπεύθυνη γιὰ ὅ,τι κακὸ αὐτὸ ἐμφανίζει. Αὐτὸ δηλώνεται στὸ ἀπόσπ. B159, πού παραδίδεται ἀπὸ τὸν Πλούταρχο:

«Εἰ τοῦ σώματος αὐτοῦ δίκην λαχόντος, παρὰ πάντα τὸν βίον ὠδύνηται καὶ κακῶς πέπονθεν, αὐτὸς γένοιτο τοῦ ἐγκλήματος δι[καστῆς], ἥδέως ἂν καταψηφίσασθαι τῆς ψυχῆς, ἐφ' οἷς τὰ μὲν ἀπώλεσε τοῦ σώματος ταῖς ἀμελείαις καὶ ἐξέλυσε ταῖς μέθαις, τὰ δὲ κατέφθειρε καὶ διέσπασε ταῖς φιληδονίαις, ὥσπερ ὄργάνου τινὸς ἢ σκεύους κακῶς ἔχοντος τὸν χρώμενον ἀφειδῶ αἰτιασάμενος»¹⁵.

Μὲ τὴν προσωποποίηση ψυχῆς-σώματος, πού εἶναι μία προσφιλὴς εἰκόνα¹⁶ τοῦ Δημοκρίτου, ἐπιδιώκεται νὰ δειχθεῖ ἀπὸ τὴ μία μεριά ἡ ὑπεροχὴ τῆς ψυχῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ εὐθύνη τῆς ἀπέναντι στὸ σῶμα στὴν περίπτωση πού ἡ ἰσορροπία καὶ ἡ ὑγεία του ὑπονομεύονται ἀπὸ τὰ λάθη ἐκείνης καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ μὴ τήρηση τοῦ μέτρου¹⁷ στὶς ἡδονές, πού

8. DK 1 B3: «Καὶ γὰρ σῆμά τινές φασιν αὐτὸ εἶναι τῆς ψυχῆς, ὡς τεθαμμένης ἐν τῷ νῦν παρόντι...».

9. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Φαῖδων* 94B4-6· *Πολιτεία* 403D: «ψυχὴ ἀγαθὴ τῇ αὐτῆς ἀρετῇ σῶμα παρέχειν ὡς οἷόν τε βέλτιστον».

10. Democritus and the Origins of Moral Psychology, *American Journal of Philology* 106, 1983, σσ. 1-31 εἰδικὰ σ. 7 καὶ σημ. 17.

11. Ὁ Διογ. Λαέρτιος, (IX, 36) δίνει τὴν πληροφορία: «καὶ Ἀθήναζε ἐλθεῖν καὶ μὴ σπουδᾶσαι γνωσθῆναι, δόξης καταφρονῶν, καὶ εἰδέναι μὲν Σωκράτη, ἀγνοεῖσθαι δὲ ὑπ' αὐτοῦ».

12. Γιὰ τὶς σχέσεις Πλάτωνος καὶ Δημοκρίτου πβ. Ι. Γ. ΔΕΛΛΗ, *Τὸ πρόβλημα τῆς Ἠθικῆς Συνείδησης στὸν Δημόκριτο* (διδ. διατρ. Α.Π.Θ.), Πάτρα, 1985, σ. 5, σημ. 3, Βλ. καὶ A. FERWERDA, Democritus and Plato, *Mnemosyne*, 25, 1972, σσ. 337-388. Πβ. Ι. Γ. ΔΕΛΛΗ, Ἠθικοπολιτικὲς ἰδέες τοῦ Δημοκρίτου στοὺς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνος (ὑπό δημοσίευση), *Πλάτων* 2006.

13. DK, 82, B11, 1: «Κόσμος πόλει μὲν εὐανδρία, σώματι δὲ κάλλος, ψυχῇ δὲ σοφία, πράγματι δὲ ἀρετὴ, λόγῳ δὲ ἀλήθεια».

14. DK, 87B2: «Πᾶσι γὰρ ἀνθρώποις ἡ γνώμη τοῦ σώματος ἡγεῖται καὶ εἰς ὑγείαν καὶ νόσον καὶ εἰς τὰ ἄλλα πάντα».

15. Τὰ σύντομα φιλολογικὰ σχόλια τοῦ J. Procope (Democritus on Politics and the Care of the Soul: Appendix, *Classical Quarterly*, ἐνθ' ἄν., σσ. 31-32) δὲν προσθέτουν στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀποσπάσματος.

16. Προσωποποίηση τοῦ νοῦ καὶ τῶν αἰσθήσεων βρίσκουμε καὶ στὸ ἀπ. B125.

17. DK, B235: «...ὑπερβεληκότες τὸν καιρόν...». Πβ. ἀπ. B71: «ἡδοναὶ ἄκαιροι τίκτουσιν ἀηδίας». Στὴν ἠθικὴ θεωρία τοῦ Δημοκρίτου ὁ ὄρος «καιρός» ἔχει τὴν ἐννοία τοῦ «μέτρου» καὶ τῆς ἀριστοτελικῆς «μεσότητος». Πβ. ἀναλύσεις G. TORTORA, *Noûs e καιρός nell'etica democri-*

είναι δικό της έργο, μέσω του «εὖ λογίζεσθαι»¹⁸. Ἄν λοιπόν, σύμφωνα με τὸ ἀπόσπασμα τὸ σῶμα ὁδηγοῦσε ὡς κατήγορος τὴν ψυχὴ στὸ δικαστήριο με τὴν κατηγορία ὅτι αὐτὴ ἄλλα πράγματα ἀπὸ ἀμέλεια τ' ἄφησε νὰ χαθοῦν, ἄλλα με τὴ μέθη τὰ παρέλυσε καὶ ἄλλα με τὴ φιληδονία τὰ κατέστρεψε, ἡ ψυχὴ θὰ καταδικαζόταν με τὴν κατηγορία ὅτι ἔκανε κακὴ χρῆση τοῦ ὀργάνου της, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι πολλὲς ἐπιθυμίες ξεκινοῦν ἀπὸ αὐτό. Ἡ ἐκπληκτικὴ ἰδέα σ' αὐτὴ τὴν ἀντίθεση σώματος καὶ ψυχῆς εἶναι ὅτι ἡ ψυχὴ ἐμφανίζεται ὡς πηγὴ ἐλαττώματος καὶ διαφθορᾶς γιὰ τὸν ἴδιο λόγο πού εἶναι πηγὴ ἀρετῆς καὶ υγείας στὸ ἀπ. B187. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε πὼς ἡ ἰδέα ὅτι τὸ σῶμα εἶναι «ὄργανον» τῆς ψυχῆς ἴσως εἶναι πρωτότυπη σύλληψη τοῦ Δημοκρίτου, γιατί στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη¹⁹ πού χρησιμοποιοῦν αὐτὴ τὴ μεταφορὰ εἶναι ἐξασθενημένη.

Τὴν ἀνωτερότητα τῆς ψυχῆς τὴν ἐντοπίζουμε ἐπίσης στὴν ἀντίθεση σώματος-ψυχῆς πού δηλώνεται στὸ ἀπ. B223²⁰, ὅπου ἡ ψυχὴ θεωρεῖται ὑπεύθυνη γιὰ ὅσα συμβαίνουν στὸ σῶμα, πού προσωποποιεῖται ὡς ὑποκείμενο ἐπιθυμιῶν. Ἡ κακὴ σκέψη, «ἡ γνώμης κακοθυγία», ὁδηγεῖ στὴν ἐκτὸς μέτρου συμπεριφορὰ. Στὸ ἀπόσπ. αὐτὸ ὁ ὅρος «γνώμη», ἀφοῦ βρίσκεται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ «σῶμα», δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ σημαίνει «ψυχὴ», τὸ ταυτόσημό του ὅπως ἡ ἀπόδοση τοῦ νοήματος τοῦ ἀποσπ. ἀπαιτεῖ. Ὁ ὅρος «γνώμη» (ἀπὸ τὸ «γινώσκω») φαίνεται βέβαια περιοριστικὸς ἐξαιτίας τῶν ἀρχικῶν του σημασιῶν, πού εἶναι γνωστικὴ ἢ συμβουλευτικὴ. Ὡστόσο, ὅπως στὰ ἀπ. B187 καὶ 159, ἡ λέξη «γνώμη» προορίζεται γιὰ τὸ ρόλο πού παίζει ἡ «ψυχὴ»²¹. «Οἱ ἀπαιτήσεις καὶ οἱ ἐπιθυμίες τοῦ σώ-

tea, στὸ: *Democrito: dall'atomo alla città*, ἐπιμ. Giovanni Casertano, Loffredo editore, Napoli, 1983, σσ. 103-134 εἰδικὰ 117-120. Πβ. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Εἶναι ἡ ἠθικὴ τοῦ Δημοκρίτου μία ἠθικὴ τοῦ καιροῦ;., *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸ Δημόκριτο* (Ξάνθη, 6-9 Ὀκτωβρίου 1983), Ξάνθη, 1984, τόμ. Α', 1984, σσ. 317-326.

18. DK, B2.

19. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, VI, 508B3. Ἐπίσης *Θεαίτητος*, 184D4, 185A5. Πβ. ΑΡΙΣΤ. *Περὶ ψυχῆς*, 412a28-b6.

20. «Ὁν σκῆνος χρήζει, πᾶσι πάρεστιν εὐμάρεως ἄτερ μόχθου καὶ ταλαιπωρίας· ὁκόσα δὲ μόχθου καὶ ταλαιπωρίας χρήζει καὶ βίον ἀλγύνει, τούτων οὐκ ἰμείρεται τὸ σκῆνος, ἀλλ' ἡ γνώμη κακοθυγία». Ὁ ὅρος «γνώμη» μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται ἀφ' ἐνὸς μὲν σὲ μία εἰδικὴ κρίση περισσότερο ἐμπρόθετη σὲ μία δεδομένη κατάσταση, ἀφ' ἐτέρου δὲ σὲ μία γενικὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι σὲ κάποιο δεδομένο. Πβ. γι' αὐτὸ παρατηρήσεις τοῦ AL. DIHLE, *The Theory of Will in Classical Antiquity*, Univ. of Cal. Pr., 1982, σσ. 29-30. Ἡ «γνώμη» ὡς αἰτία τῆς πράξης δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ προσγραφεῖ ἀπλὰ στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Dihle, ἡ «γνώμη» ὀφείλεται πάντοτε σὲ μία πνευματικὴ προεργασία. Ἡ «γνώμη» στὸν Ἡρόδοτο (3.81.5) σημαίνει μία πνευματικὴ καὶ βουλευτικὴ δραστηριότητα. Γιὰ τὸν ρήτορα Ἀντιφῶντα (5.5) κάθε πράξη προκύπτει ἀπὸ τὴ «γνώμη». Μερικὲς φορές ἡ «φύση» καὶ ἡ «γνώμη» εἶναι σὲ πλήρη συμφωνία μεταξύ τους. Πβ. ΛΥΣΙΑΣ, *Ἐπιτάφιος* 2, 20: «καὶ φύντες καλῶς καὶ γνόντες ὁμοία». Σ' ἄλλες περιπτώσεις ἐξωτερικοὶ καταναγκασμοὶ ἢ αὐθόρμητες καὶ παράλογες ἐσωτερικὲς ὥθησεις εἶναι σαφῶς ἀντίθετες μετὰ τὴ «γνώμη». Ὁ Dihle γιὰ τὸ «κακοθυγία γνώμης» γράφει πὼς ἡ «γνώμη» (ὁ νοῦς) δὲν ὁδηγεῖ στὸ σωστὸ σκοπὸ. Ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὡς συνώνυμα τῆς «γνώμης» τὸ «φρόνημα» (purpose), τὴ «γνώμη» (judgement), τὸν «νοῦν» (intellect) καὶ τὴ «διάνοια» (notion).

21. Ἡ παρατήρηση τοῦ Ch. Kahn (*Democritus and Origins of Moral Psychology*, ἐνθ' ἄν., σ. 10). πὼς ἡ σχέση τῆς «ψυχῆς» καὶ τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἄλυτα προβλήματα τῆς δημοκρίτειας ψυχολογίας καὶ γενικὰ γιὰ τὴν ψυχολογία τῶν στοχαστῶν πρὶν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα δὲν εἶναι δικαιολογημένη, ἀφοῦ ὁ Δημόκριτος, σύμφωνα με τὸν Ἀριστοτέλη, ταύτιζε τὴν «ψυχὴ» μετὰ τὸ «νοῦ» καὶ θεωροῦσε τὸν δεύτερο κέντρο τῶν γνωστικῶν λειτουργιῶν, ὅπως θ' ἀναλύσουμε παρακάτω.

ματος ίκανοποιούνται εύκολα, χωρίς κόπο και ταλαιπωρία· τὰ ἀντίθετα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς «γνώμης κακοθιγίης». Ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ τιμόνι τῆς ζωῆς· ἡ εὐθύνη γιὰ ὅ,τι κακὸ συμβαίνει τῆς ἀνήκει.

Ἡ ἀνωτερότητα καὶ ἡ ὑπευθυνότητα τῆς ψυχῆς δὲν συνεπάγεται περιφρόνηση τοῦ σώματος. Ἡ μεταξὺ τους ἀντίθεση δὲν εἶναι ἀγεφύρωτη, ἀφοῦ ἡ γνώση μέσῳ τῆς ὁποίας προεκτείνεται ἡ σκέψη μας ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴ διάθεση τοῦ σώματος ἢ ἀπὸ σωματικούς παράγοντες. Τοῦτο δηλώνεται στὸ B9: «ἡμεῖς δὲ τῷ μὲν ἐόντι οὐδὲν ἀτρεκέως συνίεμεν, μεταπίπτον δὲ κατὰ τε σώματος *διαθήκην* καὶ τῶν ἐπεισιόντων καὶ τῶν ἀντιστηριζόντων»²². Εἶναι θαυμαστὸ πὼς αὐτὴ ἡ παθητικότητα τῆς γνώσης μας σὲ σχέση μὲ τὶς σωματικὲς ἀλλαγὲς συμβιβάζεται μὲ τὴν αἰτιώδη πρωτοβουλία τῆς ψυχῆς ὅπως αὐτὴ ἐμφανίζεται στὰ ἀπ. B187 καὶ 159 ποὺ ἀναλύσαμε παραπάνω. Δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε ἂν ὁ Δημόκριτος προσπάθησε νὰ συμβιβάσει αὐτὲς τὶς ἀπόψεις ἢ ἀπλῶς περιέγραψε τὴν ψυχὴ ὡς ἐνεργητικὴ στὸ στάδιο τῆς λήψης ἀποφάσεων καὶ παθητικὴ στὴ γνώση. Φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ ἴδια φυσιολογία ψυχολογίας μὲ τὸ B9, ἡ ὁποία ὑπογραμμίζεται σ' ἓνα ἀπὸ τὰ σύντομα ἀλλὰ περιεκτικὰ ἀποσπάσματα ποὺ παραδίδει ὁ Πλούταρχος (B158): «Ὡς φησι Δημόκριτος, νέα ἐφ' ἡμέρη φρονέοντες ἄνθρωποι». («Ὅπως λέει ὁ Δημόκριτος, οἱ ἄνθρωποι ἔχουν νέες σκέψεις κάθε μέρα»). Τοῦτο σημαίνει ὅτι αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐξαιτίας τῶν «σωματικῶν ἀλλαγῶν», ὅπως διαπιστώσαμε πὼς δηλώνεται καὶ στὸ ἀπ. 9. Μπορεῖ κανεὶς ἀνεπιφύλακτα νὰ ἐντοπίσει στὸ δημοκρίτειο αὐτὸ ἀπ. τὸν ἀπόηχο τοῦ Ἡρακλείτειου B6: «καθάπερ Ἡράκλειτός φησι, νέος (ὁ ἥλιος) ἐφ' ἡμέρη ἐστίν»²³. Τὰ συμφραζόμενα τοῦ Πλουτάρχου ἐπιβεβαιώνουν τὴ σύνδεση αὐτή. Αὐτὸ ποὺ δηλώνεται στὸ ἀπ. B158 συνδέεται καὶ μὲ ἄλλες δύο ιδέες, ποὺ ἀποτελοῦν τὴ δήλωση τοῦ «γίγνεσθαι»: (α) τὰ νερά τοῦ ποταμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀδιάκοπα μεταβάλλεται (ἀπ. DK 22B12 καὶ B91) καὶ (β) ἡ πνευματικὴ μας κατάσταση εἶναι ἀντανάκλαση τῆς φυσικῆς μας κατάστασης. Ὁ Ἡράκλειτος συνδέει τὴν πνευματικὴ μὲ τὴ φυσικὴ κατάσταση, ὅταν κάνει λόγο γιὰ «ὑγρὴ ψυχὴ» (B117), ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ σφάλει, καὶ γιὰ «ξηρὴ ψυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη» (B118)²⁴. Ἡ ψυχο-φυσικὴ αὐτὴ θεώρηση τοῦ Δημοκρίτου εἶναι πιὸ σύνθετη. Τὸ ἀπ. B7 τὸ ἐπιβεβαιώνει: «Πραγματικὰ ἀληθινὴ γνώση δὲν ἔχουμε γιὰ κανένα πρᾶγμα· σὲ κάθε ἄνθρωπο οἱ δοξασίαι ποὺ σχηματίζει προέρχονται ἀπὸ τὸ ρεῦμα (τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ὁμοιωμάτων τὰ ὁποῖα ἐκπέμπουν τὰ πρᾶγματα) τὸ ὁποῖο προσπίπτει σ' αὐτούς»²⁵.

22. «Ἀπὸ ἀποψη πραγματικῆς ἀλήθειας δὲν ἀντιλαμβανόμαστε τίποτε στὴ γνήσια ἀληθινότητά του, ἀλλ' ἀντιλαμβανόμαστε μόνο κάτι ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐκάστοτε μεταβολὴ τῶν σωματικῶν μας καταστάσεων καὶ τὴν ποικιλία ἀφ' ἐνὸς τῶν ἀτόμων (εἰδώλων) τὰ ὁποῖα προσβάλλουν τὰ αἰσθητήριά μας καὶ ἀφ' ἐτέρου τῶν ἀτόμων ποὺ ἀντιδροῦν σ' αὐτά».

23. Τὴ σύνδεση τοῦ ἀπ. B158 καὶ τοῦ ΗΡΑΚΛ. B6 ἐπισημαίνει ἀσχολίαστα καὶ ὁ S. LURIA (Heraklit und Demokrit, *Altertum*, IX, 1963, σσ. 195-200).

24. Βλ. ἀναλυτικὰ σχόλια πάνω στὰ Ἡρακλείτεια ἀπ. B117 καὶ B118 Ε. ΡΟΥΣΣΟΥ, *Ἡράκλειτος*, Ἀθήνα, 2000, σ. 186.

25. DK, 68B7: «...ὅτι ἐτεῆ οὐδὲν ἴσμεν περὶ οὐδενός, ἀλλ' ἐπιρυσμὴ ἐκάστοισιν ἡ δόξις». Τὸ ἀπόσπασμα εἶναι κατεξοχὴν γνωσιολογικό. Ἡ φράση «ἐπιρυσμὴ ἐκάστοισιν ἡ δόξις» ἔχει γίνῃ ἀντικείμενο φιλολογικῆς κριτικῆς, ὅπως καὶ τὸ ἀπ. B33, ὅπου περιέχεται τὸ ρῆμα «μεταρυσμοῖ». Ὁ H. Langerbeck τιτλοφορεῖ τὴ διατριβὴ του *DOXES Epirhysmie. Studien zu Demokrits Ethik und Erkenntnislehre*, Berlin, Weidmann, 1935 (ἀνατύπ. 1967). Τὸ «ἐπιρυσμὴ» συνδέεται μὲ τὸ ῥυσμός, ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (ΜτΦ Α4.985b4). Πβ. καὶ μαρτυρία Α38. Ὁ Δημόκριτος εἶχε γράψῃ ἔργο μὲ τίτλο: *Περὶ τῶν διαφερόντων ῥυσμῶν* (DK51). Ὁ Guthrie (ἐνθ' ἀν., σ. 458) ἐρμηνεύει τὸ ἀπ. B7 ὡς ἐξῆς: «Αὐτὸς ὁ λόγος δείχνει

Μετά τη συσχέτιση του άπ. B158 με ήρακλείτειες ιδέες, αυτό που δηλώνεται σε αυτό είναι πώς ή καινοτομία της σκέψης μας (φρονεῖν) προσδιορίζεται από μία δυνατότητα και μία αδυναμία, που εξαρτώνται από την έπαφή μας με τόν έξωτερικό κόσμο, ό οποίος μᾶς εφοδιάζει με συνεχῶς ανανεούμενες πληροφορίες, πράγμα που αποκαλύπτει τόν απελπιστικά μερικό και εφήμερο χαρακτήρα της αποκτημένης γνώσης. Ἡ σύντομη ανάλυση τῶν άπ. B9, B158 και B7 δείχνει ότι τὰ πνευματικά ή ψυχικά φαινόμενα εξαρτώνται και από σωματικές διαδικασίες και συνθήκες. Στο σημείο αυτό ή ψυχή, χωρίς νά χάνει τίποτε από τήν άνωτερότητα που δείξαμε παραπάνω, συνεργάζεται ισόρροπα με τὸ σῶμα, διαφορετικά οί λειτουργίες της αναιρούνται. Ἐτσι ή συνεργασία αυτή άμβλύνει τὸ δυϊσμό του Δημοκρίτου, ό οποίος δέν παίρνει τή μορφή μίας διαμετρικῆς αντίθεσης ή έσωτερικῆς ύπαρξιακῆς διαμάχης μεταφυσικῆς διάστασης.

Τήν άνωτερότητα της ψυχῆς έναντι του σώματος μαρτυροῦν δύο ακόμη αποσπάσματα: (α) «Ὁ τὰ ψυχῆς ἀγαθὰ αἰρεόμενος τὰ θεϊότερα αἰρεῖται· ό δέ τὰ σκῆνεος τὰ ἀνθρωπήια» (B37)· (β) «σώματος κάλλος ζωῶδες, ἦν μή νοῦς ὑπῆ» (B105)²⁶.

Σύμφωνα με τὸ πρώτο απόσπασμα, όσα ὠφελοῦν τήν ψυχή είναι άνώτερα από εκείνα που ὠφελοῦν τὰ σώματα. Ἀξίζει νά διευκρινίσουμε ότι «θεϊότερα» σημαίνει ἐδῶ άπλῶς «άνώτερα», «σημαντικότερα», όχι κυριολεκτικῶς «θεϊκά»²⁷, δηλαδή αυτά που ανήκουν στους θεούς ή προέρχονται από αυτούς. Ἡ έπισήμανση του Bailey²⁸ πὼς τὸ απόσπασμα έχει καθαρά ήθική και καθόλου μεταφυσική διάσταση συντάσσεται με τήν έρμηνεία μας. Ὁ άνθρωπος έχει τή δυνατότητα νά προτιμήσει αυτά που αναφέρονται στην ψυχή, που είναι άνώτερα, ή εκείνα που έχουν σχέση με τὸ σῶμα και που χαρακτηρίζονται άνεκτά ὡς «άνθρωπήια». Στο δεύτερο (B105) ή όμορφιά του ἀνθρωπίνου σώματος θεωρεῖται ζωῶδης ιδιότητα, άν δέ συνοδεύεται από τὸ νοῦ. Αὐτός είναι ή αναγκαία προϋπόθεση για νά

έπίσης πὼς δέ γνωρίζουμε τήν αλήθεια για κάτι, αλλά ή γνώμη κάθε ἀνθρώπου είναι μία άνασυγκρότηση». Ὁ Kahn (Democritus and the Origins of Moral..., ἐνθ' άν., σ. 11, σημ. 25) συνδέει τὸ «έπιρυσμῆ» με τὸ «έπιρρεῖ» του άποσπ. B12 του Ἡρακλείτου. Ἡ «έπιρυσμῆ» ἐξηγεῖ γιατί ή αντίληψη για τὰ πράγματα είναι ὑποκειμενική και άβέβαιη, άφου αυτή ὀφείλεται στη συνεχή άναδόμηση τῶν «συγκριμάτων» τῶν ατόμων.

26. Καί τὰ δύο άποσπ. ανήκουν στη συλλογή «Δημοκράτους γνῶμαι», που έχει προκαλέσει ζωηρό προβληματισμό στην έρευνα με τήν αὐθεντικότητά τους. Γι' αυτό πβ. I. Γ. ΔΕΛΛΗ, *Τὸ Πρόβλημα τῆς Ἡθικῆς Συνείδησης...*, ἐνθ' άν., σσ. 18-21 (σχετική βιβλιογραφία)· J. F. PROCOPE, Democritus on Politics and Care of the Soul, ἐνθ' άν., σσ. 307-310. Ὁ C. TAYLOR, *The Atomists: Leucippus and Democritus*, ἐνθ' άν., σ. 224, σημ. 56 υιοθετεῖ τήν άποψη του Philippson (Demokrits Sittensprache, *Hermes*, 59, 1924, σσ. 369-419), που ὑποστήριξε πὼς ὅλες «αἱ Δημοκράτους γνῶμαι» προέρχονται από μία Ἀλεξανδρινή συλλογή που περιεῖχε τὰ αὐθεντικά άποσπ. του Δημοκρίτου και πὼς τὸ ὄνομα «Δημοκράτης» προέρχεται από φθορά του χειρογράφου. Τήν άποψη του Philippson έχει άποδεχθεῖ ό Diels (II, σ. 154). Ὁ Taylor αναφέρει επίσης πὼς άλλοι μελετητές πιστεύουν ότι κατά τήν άλεξανδρινή περίοδο μαζί με μία συλλογή τῶν άποσπασμάτων του Δημοκρίτου ὑπῆρχε και μία άλλη συλλογή με τὸ ὄνομα ενός άγνωστου φιλοσόφου, του Δημοκράτη, και πὼς οί δύο συγχωνεύθηκαν εξαιτίας τῆς φθορᾶς τῶν κειμένων σε μία αντίθετη κατεύθυνση, στην ὅποια τὸ άγνωστο ὄνομα Δημοκράτης άφομοιώθηκε στο πολὺ γνωστό Δημόκριτος.

27. Ὁ Th. COMPERZ, *Greek Thinkers*, μτφ. L. Magnus, London, 1964⁷ τόμ. I, σ. 355 γράφει ξεκάθαρα πὼς «οί Ἀτομικοί δέν αναγνωρίζουν θεό δημιουργό του κόσμου και ἦταν άπρόθυμοι, ὅπως ό Ἐμπεδοκλῆς, νά παραδεχθοῦν άθανάτους θεούς». Δέν θά παρουσιάσουμε ἐδῶ τή θεολογία του Δημοκρίτου. Γι' αυτό πβ. C. TAYLOR, *The Atomists*, ἐνθ' άν., σσ. 211-216, όπου και βιβλιογραφία. Ἐπίσης I. Γ. ΔΕΛΛΗ, *Τὸ πρόβλημα τῆς ήθικῆς συνείδησης...*, ἐνθ' άν., σσ. 169-182 όπου και ειδική βιβλιογραφία.

28. *The Greek Atomists and Epicurus*, Oxford, 1928, σ. 212.

δείξει ο άνθρωπος τη διαφορά του από τα ζώα· ή σωματική διαφορά δεν είναι αρκετή για να το επιβεβαιώσει.

Την ανωτερότητα της ψυχής σε σχέση με το σώμα μαρτυρεί εύγλωττα και η πίστη του Δημοκρίτου πως αυτή είναι η έδρα της «εὐδαιμονίας» και της «κακοδαιμονίας». Η «εὐδαιμονία» αποτελεί για την ηθική θεωρία του Δημοκρίτου το *summum bonum*, που συνίσταται σε μία κατάσταση που ο Ἀβδηρίτης ονομάζει και «εὐθυμίαν και εὐεστώ και ἁρμονίαν, συμμετρίαν τε και ἀταραξίαν»²⁹. Αυτή η κατάσταση εξαρτάται από τον προσδιορισμό και την επιλογή των ἡδονῶν. Τα κριτήρια της επιλογής τους τίθενται από την ψυχή.

Όπως το σώμα είναι το «σκήνος» της ψυχής, έτσι και η ψυχή είναι κατοικητήριο του «δαίμονος»: «εὐδαιμονίη οὐκ ἐκ βοσκήμασιν οἰκεῖ οὐδὲ ἐν χρυσῷ· ψυχὴ οἰκητήριον δαίμονος» (B171). Η ψυχή είναι κατοικητήριο της «εὐδαιμονίας» και του «δαίμονος». Είναι δηλαδή η έδρα του χαρακτήρα, που αποτελεί τη βάση και την προϋπόθεση για την κατάκτηση της «εὐδαιμονίας». Με το «ψυχὴ οἰκητήριον δαίμονος» ο Δημόκριτος υπαινίσσεται σαφώς το γνωστό απόσπασμα του Ἡρακλείτου «ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων» (B119)³⁰. Και για τους δύο φιλοσόφους, τόσο η «εὐδαιμονία» όσο και η «κακοδαιμονία» εξαρτώνται από τον ηθικό χαρακτήρα, τη γνωστική αντίληψη ή την τύχη. Μολονότι, όπως έδειξαν οι αναλύσεις του άπ. B187, η ψυχή πρέπει να έχει ενεργητικό ρόλο, δηλαδή να ελέγχει και να διορθώνει τα ἐλαττώματα του σώματος, στην πράξη δεν αποκλείεται το αντίθετο, δηλαδή η ψυχή ή «γνώμη» ή «διάνοια» να παρασύρεται, να οδηγείται από το συναίσθημα σε λάθος δρόμους, και τελικά στην «κακοπάθειαν»³¹. Συναισθήματα όπως ο φθόνος και η έχθρότητα περιγράφονται από το Δημόκριτο ως «κῆρες»³², δηλαδή ως κακές δυνάμεις της ζωής, που αποπροσανατολίζουν τον άνθρωπο. Σ' αυτές τις κακές δυνάμεις, τα άκραία συναισθήματα, μπορεί ο άνθρωπος ν' αντισταθεί με το λογισμό και ν' απομακρύνει την «ἀδικαιολόγητη λύπη που προέρχεται από τη νάρκωση της ψυχής»³³.

Σε τρία αποσπάσματα η κυριαρχία της ψυχής επί των παθῶν και των ἀμέτρων ἡδονῶν παρουσιάζεται με μία αγωνιστική εικόνα: (α) «Θυμῷ μάχεσθαι μὲν χαλεπὸν· ἀνδρὸς δὲ τὸ κρατέειν εὐλογίστου» (B236)· (β) «ἀνδρεῖος οὐχ ὁ τῶν πολεμίων μόνον, ἀλλὰ και ὁ τῶν ἡδονῶν κρείσσων» (B214)· (γ) «ἀκрасίη δὲ τάναντία πρήσσοντες αὐτοὶ προδότης τῆς υγείης τῆσιν ἐπιθυμίησιν γίνονται» (B234). Στο πρώτο αναγνωρίζεται πως, παρά το γεγονός ότι είναι δύσκολο να καταπολεμηθεῖ ὁ «θυμός», ὁ άνθρωπος που χαρακτηρίζεται από το «εὖ λογίζεσθαι» κατορθώνει και δαμάζει τὸ θυμὸ του. Ὁ Ἡράκλειτος εἶχε παρομοιάσει τὸν θυμὸ με ἓνα φοβερό αντίπαλο: «θυμῷ μάχεσθαι χαλεπὸν· ὅς γάρ ἂν θέλη, ψυχῆς ὤνεϊται» (B 85)³⁴. Στο πλαίσιο τῆς ἐννοιολογικῆς ἀντίθεσης και με δεδομένο ὅτι ὁ

29. DK A167 και B3 και B4. Πβ. αναλύσεις I. Γ. ΔΕΛΛΗ, *Τὸ πρόβλημα τῆς Ἠθικῆς Συνείδησης...*, ἐνθ' ἂν., σσ. 45-80.

30. Για τὴ λέξη «ἦθος» βλ. τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Δημοκρίτου B192, B57, B61 και B100.

31. DK, B191.

32. Πβ. άπ. B285: «Γινώσκειν χρεῶν ἀνθρωπίνην βιστὴν ἁμαυρὴν τε ἐοῦσαν και ὀλιγόχρονον πολλῆσιν τε κηρσί συμπεφυρμένην...». Ὁ Δημόκριτος δανεῖζεται τὸν ὄρο «κῆρες» ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. «Κῆρ» σημαίνει τὴν προσωποποίηση τοῦ βίαιου θανάτου. «Κῆρες θανάτοιοι» (B302, A332, Φ549) ὁ αἰφνίδιος θάνατος που ἐπέρχεται στὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐννοια αὐτὴ δικαιολογεῖται στὸ πλαίσιο τοῦ νοηματικοῦ περιβάλλοντος στὸ άπ. B191.

33. DK, B290: «Λύπην ἀδέσποτον ψυχῆς νάρκωσης λογισμῷ ἐκκρουε». Πβ. άπ. B31: «Ἰατρικὴ μὲν γάρ κατὰ Δημόκριτον σώματος νόσους ἀκέεται, σοφίη δὲ ψυχὴν παθῶν ἀφαιρεῖται».

34. Φαίνεται πως ἡ ἰδέα αὐτὴ ἀποτελοῦσε θεμελιώδη καθολικὸ κανόνα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφικῆς ἠθικῆς. Βλ. τὸ παράγγελμα που ἀποδίδεται στὸν Χίλωνα: «θυμοῦ κράτει» (Δ. ΛΑΕΡΤ., I, 70). Πβ. και ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ, *Ἐκάβη*, 1055: «θυμῷ δυσμαχωτάτῳ»· *Μήδεια* 1079-1080: «θυμός δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων, / ὅσπερ μεγίστων αἰτίος κακῶν βροτοῖς».

«θυμός» έχει έδρα τήν καρδιά, «ψυχή» έδω σημαίνει «νοῦς». Ὁ Δημόκριτος παίρνει ἀπό τόν Ἡράκλειτο τήν ιδέα τοῦ θάρρους καί τῆς ἀνδροπρέπειας καί τήν ἐνισχύει μέ τήν παρομοίωση τοῦ ἀγῶνα ἢ μάχης. Στό πλαίσιο τῆς θεωρίας του γιά τήν ἐνότητα τῶν ἀρετῶν ὁ Δημόκριτος σημειώνει πῶς τὸ θάρρος δέν ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ τὸ δαμασμό τοῦ «θυμοῦ» ἀλλὰ καί ἀπὸ τὴ σύνεση, τὴ σωστὴ κρίση³⁵. Στὴν οὐσία, ὁ ἀγῶνας εἶναι ἀνάμεσα στοῖς λογικὸ καί τὸ πάθος, ὅπου τὸ δεύτερο γίνεται κατανοητὸ εἰδικά ὡς «θυμός» στό B236, ἐνῶ ὁ «λόγος» περιλαμβάνεται στό «ἀνὴρ εὐλόγιστος». Ἔτσι ὁ Δημόκριτος προβάλλει μέ ἔμφαση μεγαλύτερη ἀπὸ τόν Ἡράκλειτο τὴν εἰκόνα τῆς ψυχικῆς σύγκρουσης, μέ ἀναφορὰ στὴ νίκη τοῦ πιὸ ἰσχυροῦ μέρους, τῆς ψυχῆς.

Τὴν ιδέα τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στοῖς λογικὸ καί τὸ πάθος τὴν ἐντοπίζουμε καί στό ἀπ. B234. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν μέσα τους μία δύναμη («δύναμιν ἐν αὐτοῖς ἔχοντες») μέ τὴν ὁποία μποροῦν νὰ προστατεύσουν μόνοι τὴν ὑγεία τους ἀντὶ νὰ παρακαλοῦν γι' αὐτὸ τοὺς θεοὺς· ὁμως ἡ «ἀκρασία» τοὺς κάνει νὰ ἐνεργοῦν ἀντίθετα πρὸς τὴν ὑγεία τους. «Ἀκρασία» σὲ ἠθικὸ ἐπίπεδο σημαίνει ἀκολασία, ἀπουσία αὐτοελέγχου καί ἐγκράτειας, ὑπερβολή. Ὅταν ἡ «ἀκρασία»³⁶ κυριαρχεῖ ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς «δυνάμεως», τότε καταστρέφεται ἡ ὑγεία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Δημοκρίτου στὴν «ἀκρασία» μᾶς θυμίζει τὴν καθημερινὴ σημασία «τοῦ ἡττωμένου ἀπὸ τὶς ἡδονές» ἀνθρώπου ποὺ ἀπορρίπτει ὁ Πλάτων στὸν *Πρωταγόρα* (352D-355B). Ὁ Δημόκριτος δίνει ἔμφαση στὴν εὐθύνη τοῦ πράττοντος ὡς συνενόχου στὴν ἥττα. Σημειώνει εἰδικά σ' αὐτὸ τὸ ἀπόσπ. (B234) αὐτὸ ποὺ εἶναι βασικὸ γιά τὸν Σωκράτη: «Ὁ πράττων γνωρίζει τί εἶναι καλὸ, ἀλλὰ πράττει διαφορετικά». Ἀντίθετα ὁ Δημόκριτος σ' αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα λέει ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲ γνωρίζουν πῶς ἔχουν αὐτὴ τὴ δύναμη γιά τὴν ὑγεία: «τὴν δὲ ταύτης δύναμιν ἐν ἑαυτοῖς

35. Πβ. B181: «...συνέσει τε καὶ ἐπιστήμη ὀρθοπραγέων τις ἀνδρεῖος ἄμα καὶ εὐθύγνωμος γίγνεται». B179: «...οὔτε ἀγωνίην οὐδ' ὅπερ μάλιστα τὴν ἀρετὴν συνέχει...».

36. Στὴν λέξη «ἀκρασία» τόσο ὁ H. Diels (Unmäßigkeit = ἀκράτεια, ὑπερβολή) ὅσο καὶ ὁ Taylor (ἐνθ' ἄν., σ. 33: Lack of self control: ἔλλειψη αὐτοκυριαρχίας) δίνουν ἀποκλειστικά ἠθικὸ περιεχόμενο. Ὡστόσο ὁ ὅρος «ἀκρασία» (κακὴ μῆξις) καί τὸ «κράσις» (συνδυασμός-ένωση ἀρμονική) ἴσως ἐρμηνεύονται περισσότερο στό πλαίσιο τῆς φυσικῆς θεωρίας τοῦ Ἀβδηρίτη καί μέ τὰ ἀνάλογά τους «ἀσυμμετρία» καί «βίου συμμετρία». Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Θεοφράστου, *Περὶ αἰσθήσεων* (§ 58): «τῇ κράσει τοῦ σώματος ποιεῖ τὸ φρονεῖν», ὅπου τὸ «φρονεῖν» ἐξηγεῖται σαφῶς μέ ὅρους φυσιολογίας τοῦ σώματος, ἀφοῦ τὸ «φρονεῖν» καί ἡ ψυχὴ μεταβάλλονται ἀνάλογα μέ τὴν «κράσιν» «μεταβάλλειν φησί», δηλαδή τὴ μῆξη τοῦ θερμοῦ-ψυχροῦ (περίθερμου-περίψυχου). Ἡ ιδέα ὅτι οἱ ψυχικο-πνευματικὲς λειτουργίες ἐξαρτῶνται ἅμεσα ἀπὸ τὴ φυσιολογία τοῦ σώματος καί εἰδικά τὴν «κράσιν», διαπίστωση ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀποψή μας ὅτι ὁ δυῖσμός «ψυχὴ-σῶμα» εἶναι φαινομενικὸς καί ἔχει ἀφετηρία τὸν Παρμενίδη (ἀπ. 28B16). Ἡ «ἀκρασία» στό δημοκρίτειο ἀπόσπασμα B234 νοεῖται ὡς «κακὴ μῆξις» σωματικῶν στοιχείων. Ἀντίθετα ὁ ὅρος «κράσις» (A64) σημαίνει ἀρμονικὴ ένωση. Ὁ Ἀλκμαίων, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἴσως ἔχει ἐπηρεασθεῖ ὁ Δημόκριτος, ὀρίζει τὴν ὑγεία «ὡς σύμμετρον κράσιν» τῶν «δυνάμεων ὑγροῦ, ξηροῦ, ψυχροῦ, θερμοῦ, πικροῦ, γλυκέος καί τῶν λοιπῶν» (24B4). Ἡ πλατωνικὴ ἐξήγηση τοῦ ὅρου «ἀκρασία» (ἀκράτεια) ἐπιβεβαιώνει *a contrario* τὴ δική μας ἐρμηνευτικὴ πρόταση. Ὁ Πλάτων, τόσο στὸν *Φαῖδωνα* (86C) ὅσο καί στοὺς *Νόμους* (X, 891C, 889B), μέ ὑπαινιγμοὺς κατὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ Δημοκρίτου κρίνει καί ἀπορρίπτει τὶς θεωρήσεις τῶν προγενεστέρων του Προσωκρατικῶν γιά τὴν ψυχὴ μέ ὅρους φυσιολογικούς, γιατί ὁδηγοῦσαν στὴν ἀθεΐα καί κατ' ἐπέκταση στὴν ἀπόρριψη τῆς θείας πρόνοιας. Ὁ ἴδιος διατυπώνει ἀναγωγικά τὴ θέση πῶς ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατη καί κατευθύνεται ἀπὸ τὸ Θεὸ καί γι' αὐτὸ οἱ ὅροι τῆς ἠθικῆς ἔχουν θεοκεντρικὴ ἐρμηνεία. Πβ. εἰδικά G.E.R., LLOYD, *The Hot and the Cold, the Dry and the Wet in Greek Philosophy*, *JHS*, 84, 1964, σσ. 92-106. Ὁ Γαληνός, γιά νὰ

ἔχοντες οὐκ ἴσασιν»³⁷.

Ἐνα ἄλλο σημεῖο ὅπου φαίνεται ἡ ἀνωτερότητα τῆς ψυχῆς σὲ σχέση μετὰ τὸ σῶμα καὶ ὁ δυϊσμός, μολονότι στὴ συνέχεια θὰ δεიχθεῖ πὺς εἶναι ἀμφίβολος καὶ ἐπιφανειακός, εἶναι τὸ ἠθικὸ φαινόμενο τῆς συνειδήσεως, τὸ ὁποῖο εἶχαμε συστηματικὰ ἐρευνήσει παλαιότερα³⁸. Στὰ ἐξῆς τρία ἀποσπάσματα: «...δέδοικε (ὁ ἄνθρωπος) καὶ ἑωυτὸν κακίζει» (B174), «δίκης κῦδος γνώμης θάρσος καὶ ἀθαμβία, ἀδικίας δὲ δεῖμα ξυφορῆς τέρμα» (B215), «... συνειδήσει δὲ τῆς ἐν τῷ βίῳ κακοπραγμοσύνης» (B 297) ἐμφανίζεται ἡ ἀρνητικὴ λειτουργία τῆς ἠθικῆς συνείδησης γιὰ πράξεις ποὺ εἶναι παρὰ τὸ δέον³⁹. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος θυμηθεῖ τὰ «ἡμαρτημένα», αὐτὸ τοῦ προκαλεῖ φόβο καὶ ταραχὴ καὶ τελικὰ φθάνει στὸ «ἑωυτὸν κακίζειν». Στὸ δεύτερο ἀπόσπ. (B215) ἐμφανίζονται ὁλοκάθαρα καὶ οἱ δύο ἐκδηλώσεις τῆς ἠθικῆς συνείδησης, ἡ θετικὴ καὶ ἡ ἀρνητικὴ (ἐπαινος-ψόγος). Τὸ ἀπόσπασμα χωρίζεται σὲ δύο ἐνότητες: (α) «Δίκης κῦδος γνώμης θάρσος καὶ ἀθαμβία» καὶ (β) «ἀδικίας δὲ δεῖμα ξυφορῆς τέρμα». Ἡ πρώτη πρόταση τοῦ ἀποσπ. δηλώνει τὴν ὑστερὴ ἐλεγκτικὴ λειτουργία τῆς συνειδήσεως μετὰ τὴ μορφὴ τοῦ ἐπαινοῦ, τῆς ἐσωτερικῆς εὐαρέσκείας, ὅταν ἡ πράξη ποὺ ἐπιτελέσθηκε εἶναι σύμφωνη πρὸς τοὺς κανόνες τῆς ἠθικῆς. Στὴ δευτέρῃ πρότασι τὸ ἀποτέλεσμα μίας κακῆς πράξεως εἶναι ἡ ἀγωνία («δεῖμα»). Τὸ «δεῖμα» προκύπτει ἀπὸ τὴ διαπίστωση ποὺ κάνει ὁ ἄνθρωπος πὺς ἡ πράξη του ἦταν ἀσυμβίβαστη μετὰ τὸ «δέον», καὶ κάνοντας ἕνα ἐσωτερικὸ ἀπολογισμό, ἀγωνιᾷ φοβᾶται, λυπεῖται γι' αὐτὴν («κακίζει ἑωυτόν», «αἰδεῖται» (B264) καὶ «αἰσχύνεται ἑωυτόν» (B244).

Μὲ τίς μέχρι τώρα ἀναλύσεις μας ἔγινε φανερό ὅτι ὁ Δημόκριτος στὴν ἠθικὴ θεωρία καὶ τὴν ψυχολογία του ἀφ' ἑνὸς μὲν θεμελιώνει μίαν ἀντιδιαστολὴν ψυχῆς-σώματος, ἡ ὁποία δὲν παίρνει ἔντονη δυιστικὴ μορφή, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις ποὺ ψυχὴ καὶ σῶμα συνεργάζονται καὶ ἀλληλοσυμπληρώνονται. Σύμφωνη πρὸς τὴν παραπάνω διαπίστωση εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ Α. Adkins πὺς «γιὰ τὸν Δημόκριτον, παρὰ τὸν ἀτομισμό του καὶ τὴ θέσιν του πὺς ἡ ψυχὴ εἶναι σωματικὴ καὶ διαλύεται μετὰ θάνατον, οἱ ἀξίες τῶν ὁποίων αὐτὴ εἶναι φορέας εἶναι πολὺ ἀνώτερες ἀπὸ τὸ σῶμα»⁴⁰.

III. Ἡ ὄντολογία τῆς ψυχῆς

Προκειμένου ν' ἀναλύσουμε τὴ θεωρίαν τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὴν ὄντολογία τῆς ψυχῆς γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι ὁ δυϊσμός του εἶναι φαινομενικός, θεωροῦμε ἀπαραίτητα δύο πράγματα: α) τὴν ἀνίχνευσι τῶν ἰδεῶν τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ β) τὴν ἀναφορὰν στίς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ γιὰ τὴν ψυχολογία τῶν Προσωκρατικῶν, ἕνα θέμα ποὺ

συγκεφαλαιώσῃ τίς ἀπόψεις προγενεστέρων στοχαστῶν πάνω στὸ θέμα αὐτό, ἔγραψε ὁμότιτλη πρὸς τὸ θέμα πραγματεία *Ὅτι ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν αἱ τῆς ψυχῆς δυνάμεις ἔπονται* (ed. I. MUELLER, Lipsiae, 1891, τόμ. II, σσ. 32-79). Πβ. γι' αὐτὸ καὶ M. MICHELA SASSI, *Le teorie della percezione in Democrito*, Biblioteca di Cultura, La Nuova Italia Editrice, Firenze, 1978, σσ. 161-190. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε πὺς ἡ εὐρύτερης σημασίας ἀπὸ τὴν «κράσιν-ἀκρασίην» ἔννοια τοῦ «μείγματος» ἀποτελεῖ γιὰ τοὺς Προσωκρατικούς θεμελιώδεις ἐξηγητικὸν σχῆμα, κυρίως σὲ ὄντολογικὸν ἐπίπεδο. Πβ. Ν. Σ. ΜΠΟΥΣΟΥΛΑ, Ἡ δομὴ τοῦ μείγματος στὴν προσωκρατικὴ σκέψιν, *Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.*, 11, 1969, σσ. 79-168.

37. Σὲ ἄλλα ἀπ., ὅπως B31. Πβ. ΠΛΑΤ., *Γοργίας*, 488A: «Ἐγὼ γάρ εἰ τι μὴ ὅπως πράττω κατὰ τὸν βίον τὸν ἑαυτοῦ... οὐχ ἐκὼν ἐξαμαρτάνω, ἀλλ' ἀμαθία τῇ ἐμῇ». Στὸ ἀπ. B83 ἀμαρτίας αἰτία ἡ ἀμαθία τοῦ κρέσσονος», ὁ Δημόκριτος προλαβαίνει τὴν ἠθικὴ νοησιοκρατίαν τοῦ Σωκράτη.

38. Πβ. Ι. Γ. ΔΕΛΛΗ, *Τὸ Πρόβλημα τῆς ἠθικῆς Συνείδησης στὸ Δημόκριτον*, σσ. 191-195.

39. Πβ. καὶ τὴ διατύπωσιν τοῦ J. PROCOPE, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 21.

40. A. ADKINS, *From Many to the One*, London, 1970, σ. 112, σημ. 1.

έχει προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, προκειμένου νὰ διαγνώσουμε πῶς ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἡ ψυχολογία τοῦ Δημοκρίτου.

III. α) Στὸ ἀπ. B165 τοῦ Ἀβδηρίτη διαβάζουμε: «ἄνθρωπος ἐστὶν ὁ πάντες ἴδμεν». Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τὸ παραδίδει ὁ Σέξτος Ἐμπειρικός, ὁ ὁποῖος ἀφιερώνει ἓνα ἐκτενὲς κεφάλαιο στὶς ἀπόψεις ποὺ διατύπωσαν προγενέστεροί του στοχαστὲς γιὰ τὸ πρόβλημα «τί ἐστὶν ἄνθρωπος»⁴¹. Ὁ H. De Lecey⁴² ὑποστηρίζει πῶς στὸ ἀπ. 165 λέγεται πῶς ὁ ἄνθρωπος «εἶναι τὸ σχῆμα ποὺ ἀντιλαμβανόμαστε μὲ τὸ μάτι» καὶ προσθέτει: «καὶ τίποτε περισσότερο». Ὁ Diels μεταφράζει τὸ «ἴσμεν» ὡς «wissen» (γνωρίζω). Ἡ K. Freeman⁴³ ὡς «know» (γνωρίζω). Ὅμως ἡ ἀριστοτελικὴ παράφραση⁴⁴ αὐτοῦ τοῦ σύντομου δημοκρίτειου ὁρισμοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο δείχνει ὅτι τὸ «ἴδμεν» δὲν ἀναφέρεται στὴν ἐνέργεια τῆς γνώσης, ἀλλὰ πρωτογενῶς στὴν ἐνέργεια τοῦ «ὄραν». Ἔτσι ὁ ὁρισμὸς σημαίνει: «ἄνθρωπος εἶναι αὐτὸ ποὺ βλέπουμε καὶ τίποτε ἄλλο». Ἄν δεχτοῦμε αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία, τότε ὁ ὁρισμὸς αὐτὸς ἀπομακρύνει τὴν προσδοκία γιὰ μετὰ θάνατον ζωὴ καὶ γιὰ ἀθανασία τῆς ψυχῆς στὴ θεωρία τοῦ Δημοκρίτου, ἀποψη ποὺ ὑπονομεύει τὸ δυῖσμό.

Μία ἄλλη μαρτυρία, ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸν Πλούταρχο⁴⁵, ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐρμηνεία ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι «φαίνεσθαι» καὶ «γίγνεσθαι» καὶ τίποτε ἄλλο. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄθροισμα, «σύμπτωσις» ἢ «περιπλοκὴ» ἀτόμων, ποὺ εἶναι «ἅποια καὶ ἀπαθὴ» καὶ «ἐν τῷ κενῷ φέρεσθαι διεσπαρμένα». Μὲ τὴ «σύμπτωση» ἢ «περιπλοκὴ» φαίνεται ὅτι διαφοροποιοῦνται, ἀποκτοῦν ιδιότητες καὶ παύουν νὰ εἶναι «ἅποια, ἀπαθὴ καὶ ἀδιάφορα». Ὡστόσο θὰ ἤμασταν περισσότερο βέβαιοι γιὰ τὸ παραπάνω συμπέρασμα, ἂν εἶχαμε κάποια ἀσφαλὴ πληροφορία γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου τοῦ Δημοκρίτου *Περὶ τῶν ἐν Αἰδου*, τὸ ὁποῖο ὁ Θράσυλλος ἔχει κατατάξει στὰ ἠθικὰ ἔργα καὶ ὄχι στὰ φυσικὰ, γεγονὸς ποὺ δείχνει ὅτι ὁ Δημόκριτος ἐξέταζε τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου στὸ πλαίσιο τῆς ἠθικῆς σκέψης του καὶ πιθανὸν ὄχι μὲ τοὺς ὅρους τῆς φυσικῆς του θεωρίας. Πάντως, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀθηναίου, ὁ Δημόκριτος ἀνέγνωσε αὐτὸ τὸ ἔργο μαζί μὲ τὸν Μέγαν διάκοσμον ἐνώπιον τῶν Ἀβδηριτῶν. Ὅταν τοὺς εἶπε ὅτι «εἰς ταῦτα» εἶχε ξοδέψει τὴν πατρικὴ περιουσία, ἠθωώθηκε ἀπὸ τὴν κατηγορία ὅτι τὴν εἶχε σπαταλήσει⁴⁶ ἄσκοπα καὶ τοῦ

41. *Πρὸς Λογικοὺς* I, 263-282.

42. Pangenesis versus Panspermia: Democritean Notes on Aristotle's «Generation of Animals», *Hermes* 108/2, 1980, σσ. 129-153, εἰδικὰ σ. 129.

43. *Ancilla to the Presocratic Philosophers*, Oxford Blackwell, ἀνατ. 1966.

44. *Περὶ ζώων μορίων*, A 640b32-33: «Φησὶ γοῦν παντὶ δῆλον εἶναι οἷόν τι τὴν μορφήν ἐστὶν ὁ ἄνθρωπος». Ὁ Cherniss (*Aristotle's criticism of Presocratic Philosophy*, New York, ἀνατ. 1976, σ. 259), σχολιάζοντας τὴν ἀριστοτελικὴ αὐτὴ ἀποψη σὲ σχέση μὲ τὸ δημοκρίτειο ἀπ. B165 γράφει: «Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει πῶς ὁ Δημόκριτος σκόπευε νὰ ὀρίσει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση ὅταν ἔλεγε ὅτι εἶναι σαφὲς στὸν καθένα τί εἶδους πράγμα εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Ὁ μεταγενέστερος ὁρισμὸς τοῦ Ἐπίκουρου: «ἄνθρωπός ἐστι τοιουτοῦ μορφώμα μετ' ἐμψυχίας» (ΣΕΞΤ. ΕΜΠΕΙΡ., *Πρὸς Λογικοὺς* I, 267 = *Epicurus*, ἀπ. 310) φαίνεται πῶς εἶναι κάποια μορφή διόρθωσης τοῦ δημοκρίτειου ὁρισμοῦ, ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ κριτικὴ.

45. DK. 68A57: «Οὐσίας ἀπείρους τὸ πλῆθος ἀτόμους τε κἀδιαφόρους, ἔτι δ' ἀποίους καὶ ἀπαθεῖς ἐν τῷ κενῷ φέρεσθαι διεσπαρμένας· ὅταν δὲ πελάσωσιν ἀλλήλας ἢ συμπέσωσιν ἢ περιπλακῶσι, φαίνεσθαι τῶν ἀθροιζομένων τὸ μὲν ὕδωρ τὸ δὲ πῦρ τὸ δὲ φυτὸν τὸ δ' ἄνθρωπον...».

46. Ὁ Διογ. Λαέρτιος, (IX, 34) μᾶς πληροφορεῖ πῶς ζήτησε τὸ μερίδιό του ἀπὸ τὴν πατρικὴ περιουσία, ποὺ ἀνερχόταν σὲ πάνω ἀπὸ ἑκατὸ τάλαντα, καὶ ταξίδευσε «εἰς Αἴγυπτον πρὸς τοὺς

έδωσαν ως βραβείο «πεντακόσια τάλαντα». Ο Πρόκλος αναφέρει το έργο με τον πιο ένδεικτικό τίτλο *Περί του Αιδου γράμμασιν*⁴⁷ με την πληροφορία ότι σ' αυτό ο Δημόκριτος είχε συγκεντρώσει ιδέες, όπως «άλλοι τε πολλοί των παλαιών», για την «αναβίωση» της ψυχής.

Είναι δύσκολο να διαγνωσθεί αν αυτά που γράφει ο Πρόκλος είναι θέσεις του Δημοκρίτου ή απόψεις προγενεστέρων του συγγραφέων τις οποίες ο Άβδηρίτης είχε συγκεντρώσει στο έργο του για την ιστορία του προβλήματος. Το περιεχόμενό του δε μάς βοηθάει να συμπεράνουμε τί από τα δύο συμβαίνει. Σε μετάφραση, το B1 λέει: «... Ο θάνατος, όπως φαίνεται, δεν είναι απόσβεση ολόκληρης της ζωής του σώματος, αλλά μία χαλάρωση (της ζωής), ίσως εξαιτίας κάποιου χτυπήματος ή τραύματος. Οί δεσμοί όμως της ζωής οί υπάρχοντες γύρω από τον μυελό έμεναν στέρα ριζωμένοι και ή καρδιά είχε ένυπαρχοντα στο βάθος της το σπινθήρα της ζωής. Καί εφ' όσον είχαν παραμείνει αυτά τα (ζωτικά) στοιχεία, ανέκτησε (ο άποθανών) την έσβεσμένη ζωή του, αφού έγινε κατάλληλος για να καταστή έμψυχωμένη ύπαρξη».

Δυό λέξεις του άποσπάσματος «πληγή»⁴⁸ και «έμπύρευμα ζωής», μπορούν να θεωρηθούν ως δημοκρίτειες, γιατί ή πρώτη σχετίζεται ως όρος με την άτομική θεωρία αλλά και τή γένεση του ανθρώπου και ή δεύτερη με την ψυχολογία του Δημοκρίτου, που θα εκθέσουμε στη συνέχεια. Τουτό μάς έπιτρέπει δύο διαπιστώσεις. (α) Έφ' όσον ο άνθρωπος είναι φύση, δηλαδή «άτομα», ο θάνατος δε συνεπάγεται άπώλεια αυτών των άτόμων. (β) Το «έμπύρευμα της ζωής», που είναι τα ψυχο-άτομα, όπως θ' αναλύσουμε στα έπόμενα, δεν χάνονται, αλλά μπορούν να εμφανισθούν σε άλλη ζωή. Ίσως αυτή ή δεύτερη διαπίστωση μπορεί να παραπέμψει σε πυθαγόρειες απόψεις⁴⁹, αλλά εφ' όσον τα άτομα είναι «άφθαρτα» και δε χάνονται, ή λύση είναι ότι έμψυχούνται πάλι. Έτσι μπορεί να δικαιολογηθεί ή άποψη του Guthrie πως στο άποσπασμα αυτό (B1) έχουν συγκεντρωθεί ιστορίες για τέτοιες νεκραναστάσεις και πως ο Δημόκριτος δίνει γι' αυτές τή δική του εξήγηση.

III. β1. Η άριστοτελική μαρτυρία για την ψυχολογία των Προσωκρατικών και ειδικά του Δημοκρίτου.

Ο Άριστοτέλης, προκειμένου να κατηγοριοποιήσει τις θεωρίες που διατυπώθηκαν *Περί ψυχής* από τους προγενεστέρους στοχαστές του και να προχωρήσει και στις δικές του αναλύσεις, γράφει πως δύο είναι τα στοιχεία που διαφοροποιούν ριζικά τα έμψυχα

Ίερέας γεωμετρίαν μαθησόμενον και προς Χαλδαιούς εις την Περσίδα και εις την Έρυθράν θάλασσαν... γενέσθαι». Ο ίδιος ο Δημόκριτος λέγει: «...σύν τοις δ' επί πάσιν επ' έτεα όγδώκοντα επί ξείνης έγενήθην» (DK B 299). Πιθανόν έδω απέκτησε τις γεωμετρικές του γνώσεις που αποτύπωσε στα μαθηματικά έργα του όπως τα καταγράφει ο Διογένης Λαέρτιος (IX, 47-48). Για τή γεωμετρία και τα μαθηματικά του Δημοκρίτου πβ. ένδεικτικά F. ENRIQUES & M. MAZZIOTTI, *Οί θεωρίες του Δημοκρίτου του Άβδηρίτη: κείμενα και ύπομνήματα*, έλλ. μτφρ. Α. Παπαϊωάννου, έκδ. Διεθνούς Δημοκριτείου Ίδρύματος, Ξάνθη, 1982, σσ. 175-188.

47. DK, B1. Ο Guthrie (*A History of Greek Philosophy*, II, σσ. 436-37) αναφέρει με συντομία τις απόψεις που διατύπωσαν έρευνήτες σχετικά με το έρώτημα αν ο Δημόκριτος έγραψε πράγματι αυτό το έργο.

48. A47, A66, B32.

49. Η μετεμψύχωση των Πυθαγορείων δεν είναι ακριβώς το ίδιο. Έδω ο Δημόκριτος, εφ' όσον ο Πρόκλος παραδίδει όντως ιδέες του Άβδηρίτη, υπερασπίζεται με συνέπεια μία θεμελιώδη ιδιότητα των άτόμων.

από τὰ ἄψυχα ὄντα: ἡ κίνησις καὶ ἡ αἰσθησις⁵⁰. Τὶς δύο προσδιοριστικὲς ιδιότητες ἔχει κατὰ κύριο λόγο ἡ ψυχὴ «μάλιστα κατὰ φύσιν». Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ἀκόμη πῶς ἡ γνώσις τῆς ψυχῆς εἶναι προϋπόθεσις γιὰ τὴν ἐρευνᾶ τῆς φύσεως, γιὰ τὴν ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ «ἀρχὴ» τῶν ζώων⁵¹. Ὁ Θαλῆς⁵² ἔφθασε στὴν «παμψυχία», γιὰ τὴν ἀπομόνωσε τὴν μίαν ἀπὸ τὶς δύο παραπάνω ιδιότητες, τὴν «κίνησις». Ὡστόσο, εἶναι δύσκολο νὰ σχηματίσει κανεὶς μίαν ἐνιαίαν εἰκόνα γιὰ τὸ πῶς ἀντιλαμβάνονταν οἱ προσωκρατικοὶ στοχαστὲς τὴν ψυχὴ. Στὰ ἀποσπασματικά τους κείμενα μερικὲς φορὲς ἡ ψυχὴ ἀναφέρεται σὰν ἓνα πράγμα ἢ μίαν ὑπόστασις μὲ μίαν φύσιν ἢ οὐσίαν τῆς ὁποίας οἱ λειτουργίαι ἐξηγοῦνται μὲ ὅρους τοῦ στοιχείου ποὺ κυριαρχεῖ ἢ ὡς φυσικὸ προϊόν τῆς μείξεως τῶν στοιχείων μ' ἓνα ἀπὸ αὐτὰ κυρίαρχο⁵³. Τὸν ἴδιο προβληματισμὸ θέτει καὶ ὁ J. Barnes⁵⁴ σχετικὰ μὲ τὶς ψυχολογικὲς θεωρίαι τῶν Προσωκρατικῶν, τὶς ὁποῖες χαρακτηρίζει «ἀκατέργαστες, ἀσαφεῖς καὶ συγκεχυμέναι γιὰ νὰ μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν, νὰ ἐρμηνευθοῦν καὶ νὰ κατηγοριοποιηθοῦν». Δέχεται πῶς «τελικὰ οἱ Προσωκρατικοὶ ἦσαν ὑλιστὲς στὸ θέμα αὐτὸ ἐλλείψει καλύτερης ἀποψέως», γιὰ νὰ συμπεράνει στὴ συνέχεια: «Ἡ ἰδέα ἑνὸς ἄυλου ὄντος, τῆς ψυχῆς, δὲν εἶχε ἐπινοηθεῖ πρὶν τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ ὑλισμοῦ καὶ δυϊσμοῦ, μεταξὺ ἑνὸς νατουραλιστῆ καὶ ἑνὸς καρτεσιανοῦ δυαλιστῆ, εἶναι δημιούργημα τῆς νεώτερης φιλοσοφίας». Καὶ προσθέτει πῶς «εἶναι ἀναχρονισμὸς νὰ ἐφαρμόζουμε νεότερες κατηγορίαι στὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία γιὰ τὸ θέμα αὐτό». Τὴ δυσκολία σύνθεσις μίας ξεκάθαρης ἀποψέως γιὰ τὴν ψυχολογία τῶν Προσωκρατικῶν ἐπισημαίνει καὶ ὁ Taylor⁵⁵, υἱοθετώντας τὴν ἀριστοτελικὴ πρότασις «πῶς ψυχὴ εἶναι ἀπλᾶ αὐτὸ ποὺ διαφοροποιεῖ ἓνα ζῶνταν ἀπὸ ἓνα μὴ ζῶνταν πράγμα». Ὁ Furley, ἀφοῦ ἐπισημαίνει πῶς ἡ ἐναρξη τῆς συζήτησις ἀν ἡ ψυχὴ εἶναι ἄυλη ἢ ὑλικὴ ἐμφανίζεται μὲ τὴν πλατωνικὴ σκέψιν⁵⁶, σημειώνει πῶς γι' αὐτοὺς τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν ἀν ἡ ψυχὴ εἶναι ὑλικὴ καὶ συνεπῶς θνητὴ, ἀλλὰ ἀν ὑπάρχει κάτι ποὺ νὰ δείχνει τὴ διαφορὰ «ἀνάμεσα στὰ ζῶα καὶ τοὺς βράχους». Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο «ἡ διαμάχη δὲν ἦταν ἀν ὑπάρχει κάτι ποὺ ὀνομάζεται ψυχὴ ἢ ὄχι»⁵⁷.

50. ΑΡΙΣΤ., *Περὶ ψυχῆς*, A, 403b26-31: «ἀρχὴ δὲ τῆς ζητήσεως προθέσθαι τὰ μάλιστα δοκοῦνθ' ὑπάρχειν αὐτῇ κατὰ φύσιν· τὸ ἐμψυχον δὲ τοῦ ἄψυχου δυοῖν μάλιστα διαφέρειν δοκεῖ, κινήσει τε καὶ τῷ αἰσθάνεσθαι. Παρειλήφαμεν δὲ καὶ παρὰ τῶν προγενεστέρων σχεδὸν δύο ταῦτα περὶ ψυχῆς».

51. ΑΡΙΣΤ., *Περὶ ψυχῆς*, A, 402a7: «ἔστι γὰρ οἷον ἀρχὴ τῶν ζώων». Ἡ «ἀρχὴ» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μὲ τὴν ἐννοία τῆς αἰτίας, τόσο στὴν ἐκδοχὴ τῆς ὡς «ποιητικοῦ αἰτίου» ὅσο καὶ σὲ ἐκείνη ὡς τελικοῦ αἰτίου. Βλ. *Περὶ ψυχῆς* B4, 415b8-9: «Ἔστι δὲ ἡ ψυχὴ τοῦ ζῶντος σώματος αἰτία καὶ ἀρχή».

52. ΑΡΙΣΤ., *Περὶ ψυχῆς*, A2, 405a20.

53. S.P., MACDONALD, *History of the Concept of Mind*, Ashgate Publ. Comp., 2003, σσ. 33-34.

54. *The Presocratic Philosophers*, Routledge, London, 1979, τόμ. I, σσ. 173-174.

55. *The Atomists: Leucippus and Democritus*, ἐνθ' ἄν., σ. 200.

56. ΠΛΑΤ., *Φαῖδων*, 78B-81D.

57. D. FURLEY, *The Greek Cosmologists*, CUP, 1987, σσ. 152-153. Σὲ παλαιότερη μελέτη του (*The Early History of the Concept of Soul*, *Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London*, 3, 1956, σσ. 1-18), ἐρευνώντας τὸ ἴδιο πρόβλημα ὁ Furley γράφει: «Αὐτὸ ποὺ πιστεύω γιὰ τὴν ἐννοία τῆς ψυχῆς ὅπως αὐτὴ ἐμφανίζεται γενικὰ στὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφία τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, εἶναι πῶς αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου· ἀντιδιαστέλλεται συνήθως στὸ σῶμα, δὲ διακρίνεται σαφῶς ἀπὸ τὸ νοῦ ἢ τὰ συναισθήματα· ἴσως εἶναι θνητὴ, ἴσως ἀθάνατη, εἶναι τὸ σημαντικότερο μέρος τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶναι ὅπωςδήποτε ὑπεύθυνη γιὰ τὴν ζωὴ του, τὶς σκέψεις του, τὰ συναισθήματα καὶ τὸ χαρακτὴρα του». Ἐξετάζει τὸ θέμα ἀπὸ τὸν Ὅμηρο μέχρι τὸν Ἀριστοτέλη χωρὶς ν' ἀναφέρεται στὸ Δημόκριτο. Ὑποστηρίζει

Στο πλαίσιο των παραπάνω αρχών πρέπει να εξετάσουμε τη δημοκρίτεια θεωρία της ψυχής, ή όποια δέν έχει, σύμφωνα με τὸ Δημόκριτο, μόνο τὰ δύο χαρακτηριστικά πού προτείνει ὁ Ἀριστοτέλης, δηλαδή «κίνηση» καὶ δυνατότητα «αἰσθησης», ἀλλὰ καὶ τὰ «πάθη οὕτως ἀχώριστα τῆς φυσικῆς ὕλης τῶν ζώων»⁵⁸.

III. β2. Τὰ «ἄτομα» τῆς ψυχῆς

Πρέπει νὰ δηλώσουμε προκαταβολικά ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ θεωρούμενα ὡς αὐθεντικά ἀποσπάσματα δέν ἀναφέρεται στὴν ψυχολογία τοῦ Δημοκρίτου. Ἔχουμε μόνο μαρτυρίες μεταγενεστέρων δοξογράφων καὶ κυρίως μαρτυρίες ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, εἰδικὰ στὸ ἔργο του *Περὶ ψυχῆς* καὶ στοὺς σχολιαστὲς του, ὅπως στὸ Φιλόπονο. Ὡστόσο ὁ Cherniss⁵⁹ ἐπισημαίνει εὐστοχα τὰ ἑξῆς: «Δέν ὑπάρχουν δοξογραφικὲς πληροφορίες στὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐπειδὴ ὁ Ἀριστοτέλης δέν ἦταν δοξογράφος, ἀλλὰ φιλόσοφος, πού ἐπιδίωκε νὰ δομήσει μία πλήρη καὶ ὀριστικὴ φιλοσοφία. Γιὰ τὸν ἴδιο, ὅπως καὶ γιὰ κάθε φιλόσοφο, οἱ θεωρίες τῶν προδρόμων του ἦταν ὑλικὸ πού ἀνέπλασε γιὰ νὰ ὑπηρετήσει τὸ δικό του στόχο».

Ὡστόσο ἡ ἀριστοτελικὴ μαρτυρία, πού θεωροῦμε πιὸ ἀξιόπιστη σὲ σύγκριση μὲ ἄλλες πού ἔχουμε γιὰ τὸ θέμα αὐτό, λέει πὼς ἡ ψυχὴ σύμφωνα με τὸ Δημόκριτο ἀποτελεῖται ἀπὸ λεπτομερέστατα, ἀσώματα⁶⁰, σφαιρικὰ⁶¹ καὶ πυρῶδη ἄτομα⁶², πού εἶναι διασκορπισμένα σὲ ὅλο τὸ σῶμα μετέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ ὑπάρχει τρόπον τινὰ σὲ παράθεση ἓνα ψυχο-ἄτομο γιὰ κάθε ἄτομο τοῦ σώματος, πού καὶ αὐτό, βεβαίως, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄτομα. Μὲ τίς ιδιότητες «λεπτομερέστατα, ἀσώματα, σφαιρικὰ καὶ πυρῶδη» ἀναδεικνύεται ὅτι τὰ ἄτομα τῆς ψυχῆς ἔχουν κάποιας μορφῆς ἀνωτερότητα σὲ σύγκριση μ' ἐκεῖνα τοῦ σώματος. Τὰ «συγκρίματα» τῶν ἀτόμων τῆς ψυχῆς, χωρὶς νὰ χάνουν τίς παραπάνω ιδιότητές τους καὶ τὴ μεταξύ τους λειτουργικὴ συνάρτηση, διαπλέκονται μετὰ τὰ «συγκρίματα» τῶν ἀτόμων ὅλου τοῦ σώματος. Τὰ ψυχο-ἄτομα εἶναι πιὸ «ἀσώματα», γιατί εἶναι ἀπὸ φωτιά, καὶ γι' αὐτὸ ἐξαιτίας τοῦ σφαιροειδοῦς σχήματός τους ἔχουν μεγάλη κινητικότητα, κινοῦνται ἀπὸ μόνα τους καὶ κινοῦν καὶ τὰ ἄτομα⁶³ τοῦ σώματος. Ἐπίσης, οἱ ιδιότητές τους αὐτὲς τὰ κάνουν νὰ μὴ συναντοῦν ἀντίσταση (ἀντιτυπία)⁶⁴ στὴν ἐπαφή τους μετὰ σωματικὰ ἄτομα, μετὰ ἀποτέλεσμα «διὰ παντός δύνασθαι διαδύνειν τοὺς τοιούτους ῥυσμούς καὶ κινεῖν τὰ λοιπὰ κινούμενα καὶ αὐτά»⁶⁵.

πὼς κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ χρησιμοποιήθηκαν πολλὲς λέξεις γιὰ νὰ δηλωθοῦν ψυχικὲς λειτουργίες (ψυχὴ, θυμός, νοῦς, φρήν, φρένες, καρδία, κῆρ, ἦτορ). Ἐπισημαίνει ἀκόμη πὼς «μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη οἱ Ἕλληνες εἶχαν μία πολὺ ἀτελὴ σύλληψη τῆς γλωσσικῆς τεχνικῆς τῶν ὄρων».

58. ΑΡΙΣΤ., *Περὶ ψυχῆς*, 403b18.

59. Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy, ἐνθ' ἄν., σ. 347.

60. ΑΡΙΣΤ., *Περὶ ψυχῆς*, 405a5-7: «ὅθεν ἔδοξε τισὶ πῦρ εἶναι καὶ γὰρ λεπτομερέστατόν τε καὶ μάλιστα τῶν στοιχείων ἀσώματον, ἔτι δὲ κινεῖται τε καὶ κινεῖ τὰ ἄλλα πρῶτως».

61. DK, A102: «Πυρῶδες συγκρίμα ἐκ τῶν λόγῳ θεωρητῶν, σφαιρικὰς μὲν ἔχόντων τὰς ιδέας, πυρίνην δὲ τὴν δύναμιν». ΑΡΙΣΤ., *Περὶ ἀναπνοῆς*, 471b30: «ἡ ψυχὴ καὶ τὸ θερμόν ταυτόν, τὰ πρῶτα σχήματα τῶν σφαιροειδῶν...».

62. ΑΡΙΣΤ. *Περὶ ψυχῆς*, 409b2: «εἴπερ γὰρ ἐστὶν ἡ ψυχὴ ἐν παντί τῳ αἰσθανομένῳ σώματι».

63. ΑΡΙΣΤ., *Περὶ ψυχῆς*, 406b15: «κινούμενας γὰρ φησί (Δημόκριτος) τὰς ἀδιαιρέτους σφαίρας, διὰ τὸ πεφυκέναι μηδέποτε μένειν, συνεφέλκειν καὶ κινεῖν τὸ σῶμα πᾶν».

64. Γιὰ τὸν ὅρο αὐτὸ πβ. ΔΗΜ., A58, A 66.

65. ΑΡΙΣΤ., *Περὶ ψυχῆς*, A2.404a1.

Πρὶν σχολιάσουμε τὶς ἀναφερθεῖσες ιδιότητες μὲ τὶς ὁποῖες προσδιόριζε ὁ Δημόκριτος ὄντολογικὰ τὴν ψυχὴ στὸ πλαίσιο τῆς ἀριστοτελικῆς μαρτυρίας, πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε πὼς ὁ Σταγειρίτης γράφει πὼς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «κίνηση» καὶ τὴν «αἴσθηση», ὅλοι οἱ προγενέστεροι στοχαστὲς ἀποδίδουν τὴν ιδιότητα «ἀσώματος» στὴν ψυχὴ, ἀδιάφορα ἂν χρησιμοποιοῦν ἀντὶ τοῦ ὅρου «ψυχὴ» ὅρους ὅπως «νοῦς» ἢ «ἀρχή»⁶⁶. Αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ βοηθαί τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὅρου στὸ πλαίσιο τῆς δημοκρίτειας χρήσης του. Ἐτσι ὁ Φιλόπονος κατανοεῖ τὸ «ἀσώματος», ποὺ εἶναι ιδιότητα τοῦ «πυρός», συγκριτικὰ μὲ τὴν ἀπόδοσή του σὲ ἄλλα ὄντα: «ἀσώματον δὲ εἶπε τὸ πῦρ, οὐ κυρίως ἀσώματον, ἀλλ' ὥς ἐν σώμασιν ἀσώματος διὰ λεπτομέρειαν» (68A101). Τὸ «πῦρ», ἡ ψυχὴ, εἶναι «ἀσώματον» σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἄλλα σώματα.

Ὁ Gomperz⁶⁷ ἐκτιμᾷ πὼς «ἀσώματος» σημαίνει ὄχι ἄυλος ἀλλὰ ἀπλῶς «λεπτός», «μὴ πυκνός» (ἀραιός), μὲ μηδαμινὴ «ἀντιτυπία» ἐξαιτίας τῆς ἀραιότητάς του. Ὁ J. Barnes, χωρὶς νὰ διαφοροποιεῖται ιδιαίτερα ἀπὸ τὸν Gomperz, ἐκτιμᾷ πὼς τὸ «ἀσώματος» σημαίνει ὅτι τὰ ἄτομα τῆς ψυχῆς εἶναι πολὺ λεπτὰ ἢ «ἀραιὰ» καὶ πὼς ἡ λέξη «ἀσώματος» χρησιμοποιεῖται περίπου ὅπως χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξη ἄυλος («insubstantial»)⁶⁸.

Ὁ D. Furley ἀναφέρει τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ χωρὶς νὰ προβαίνει σὲ ιδιαίτερα λεπτομερεῖς ἀναλύσεις, σημειώνει: «ἡ ἰδέα ὅτι τὰ ψυχικὰ ἄτομα ἔχουν κάποιες εἰδικές ιδιότητες καὶ μέγεθος ἔγινε ἓνα παραδοσιακὸ μέρος τῆς ἀτομικῆς θεωρίας».

Ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ πύρινα (θερμά), λεπτότατα (μικρομερῆ), ἀσώματα καὶ σφαιροειδῆ ἄτομα. Αὐτὲς οἱ θεμελιώδεις ιδιότητες δικαιολογοῦν ἄλλες δευτερεύουσες ιδιότητες. Τὸ «πῦρ»⁶⁹ καὶ κατ' ἐπέκταση ἡ «μικρομέρεια» δικαιολογεῖ τὸ «εὐκίνητον», ἐνῶ, ἂν σ' αὐτὲς τὶς ιδιότητες προσθέσουμε τὴ σφαιρικότητα τῶν ἀτόμων, δικαιολογεῖται ἀκόμη περισσότερο τὸ «εὐκίνητόν» τους, γιατί αὐτὰ τὰ ἄτομα δὲν ἔχουν τριβές⁷⁰ καὶ κινοῦνται ἀνεμπόδιστα μὲ ταχύτητα, ἐνῶ μποροῦν ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ προσδίδουν κίνηση σὲ κάτι ἄλλο, ἀφ' ἐτέρου δὲ δύνανται «διαδύνειν», νὰ διεισδύουν σὲ ὅλα τὰ πράγματα, διότι ὄντας «ἀγώνια» δὲν ἐμποδίζονται κατὰ τὴν κίνησή τους καὶ ἡ κίνησή τους ἐξομοιώνεται μὲ τὸ φαινόμενο τῆς ροῆς.

Ἡ ιδιότητα «ἀσώματον» ἐρμηνεύεται «λεπτομερέστατα», ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τοῦ τὸ

66. ΑΡΙΣΤ., *Περὶ ψυχῆς*, 405b 11-12: «ὀρίζονται δὴ πάντες τὴν ψυχὴν τρισὶν, ὡς εἰπεῖν, κινήσει, αἰσθήσει, τῷ ἀσώματι». Στὸ «πάντες» περιλαμβάνονται ὁ Ἀναξαγόρας (νοῦς ἀπλοῦς, ἀμιγής, καθαρός) καὶ ὁ Διογένης Ἀπολλωνιάτης: «Διογένης δ' ὥσπερ καὶ ἕτεροί τινες ἀέρα, τοῦτον οἰηθεὶς πάντων λεπτομερέστατον εἶναι καὶ ἀρχὴν» (64B5 καὶ 64A20). Ὁ «Ἡράκλειτος δὲ τὴν ἀρχὴν εἶναί φησι ψυχὴν...». «παραπλησίως δὲ τούτοις καὶ Ἀλκμαίων ἔοικεν ὑπολαβεῖν περὶ ψυχῆς» (DK 24A12) «τῶν δὲ φορτικωτέρων καὶ ὕδωρ τινὲς ἀπεφάναντο, καθάπερ Ἴππων» (DK 38A6 καὶ 10). Βλ. καὶ W. GUTHRIE, *A History of Greek Philosophy*, ἐνθ' ἂν., τόμ. II, σσ. 110-113.

67. *Greek Thinkers*, ἐνθ' ἂν., σ. 288. Ὁ ἴδιος, ἂν καὶ ἐξετάζει τὴν ἔννοιαν «ἀσώματος» στὴν ἀρχαία σκέψη εἰδικὰ στὴν ἐργασία του Ἀσώματος, *Hermes*, 67, 1932, σσ. 155-167, ἐν τούτοις ἡ ἀναφορὰ στὴ δημοκρίτεια χρῆση τοῦ ὅρου στὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι περιορισμένη.

68. Βλ. J. BARNES, *The Presocratic Philosophers*, τόμ. II, ἐνθ' ἂν., σ. 174 καὶ τόμ. I, σ. 335, σημ. 34, πβ. στὸ ἴδιο, σελ. 172 τὴν παρατήρησή του: «Μία ψυχὴ μπορεῖ νὰ εἶναι λεπτὴ καὶ αἰθέρια, ὥστόσο εἶναι γιὰ ὅλους (τοὺς Προσωκρατικούς) ὕλική: ἡ λεπτότητά της εἶναι ἡ λεπτότητα τοῦ πυρός ἢ τοῦ ἀέρος, δὲν εἶναι ἡ ἀύλια (...) ἐνὸς μὴ ἐκτατοῦ καρτεσιανοῦ πνεύματος».

69. Πβ. ΦΙΛΟΠΟΝΟΥ σχόλια στὸ *Περὶ ψυχῆς*, σσ. 67, 1-70, 31. Ὁ Φιλόπονος γράφει: «Ὡστε ταύτη λέγω δὴ τῷ πῦρ λέγειν τὴν ψυχὴν, εἰς ταῦτόν ἐρχεται ὁ Δημόκριτος Ἡρακλείτῳ διαφέρει δὲ ὅτι ἐκεῖνος συνεχὲς σῶμα ἔλεγε τὸ πῦρ τοῦτο, ὅπερ καὶ ἡμεῖς φαμεν, ὁ δὲ Δημόκριτος οὐ συνεχεῖς φησὶν εἶναι τὰς ἀτόμους, ἀλλὰ τῷ κενῷ διείργεσθαι».

70. Τὰ ὅσα λέγει ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ θεωρίες καὶ ὅρους τῆς νεότερης φυσικῆς (λ.χ. ἐλαστικὴ κρούση).

ἀριστοτελικό ἐκφραστικό συγκείμενο: «καὶ τοῦτο (τὸ πῦρ) λεπτομερέστατόν τε καὶ μάλιστα τῶν στοιχείων ἀσώματον». Ὁ ὑπερθετικός βαθμὸς «λεπτομερέστατον» συνδέεται μὲ τὸ «ἀσώματον», ποὺ δὲν ἔχει μονολεκτικό ὑπερθετικό βαθμό, ὡς σύνθετο μὲ τὸ στερητικό ἀ-, γι' αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ συνδέει μὲ τὸν περιφραστικό τύπο «μάλιστα τῶν στοιχείων ἀσώματον», ποὺ εἶναι ὑπερθετικός. Μὲ τὸν τύπο αὐτὸ δηλώνεται σύγκριση. Τὸ «πῦρ» εἶναι πιὸ ἀσώματο ἀπὸ τὰ ἄλλα «στοιχεῖα», δηλαδή εἶναι τὸ πλεόν ἀσώματο ὅλων, ἐνῶ «ὁ ἀήρ» εἶναι «περισσότερο ἀσώματος» ἀπὸ τὸ νερό. Στὴ σειρά πῦρ-ἀέρας-ῥῥωρ ὑπόκειται ἡ ἴδια ποιότητα, ἀλλὰ κλιμακώνεται ἡ ποσότητα, ἡ ὁποία στὴν περίπτωση τοῦ «πυρός» φθάνει στὸ μέγιστο.

III. β3. Ἡ προέλευση τῶν «συγκρομάτων» τῶν ψυχο-ἀτόμων

Στὸ σημεῖο αὐτὸ χρειάζεται νὰ ἐξετάσουμε τὸ ἐρώτημα τῆς προέλευσης τῶν ἀτόμων τῆς ψυχῆς, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε καθαρότερα ἂν ὄντολογικά διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ σώματος καὶ νὰ δείξουμε ὅτι ὁ δυϊσμός εἶναι φαινομενικός. Ὁ Δημόκριτος δίνει κατ' ἀρχὴν τὴν ἀπάντηση στὰ ἀπ. Β32 καὶ Β124. Στὸ πρῶτο (Β32) πιστεύει πὼς τὰ ἄτομα τῆς ψυχῆς εἰσέρχονται στὸν ἄνθρωπο μέσω τῶν ἀτομικῶν συγκροτημάτων κατὰ τὴ σύλληψη τοῦ ἐμβρύου («ἄνθρωπος βγαίνει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀποσπᾶται μ' ἓνα μερισμό»), ἐνῶ στὸ δεύτερο ὁ Δημόκριτος δηλώνει πὼς τὸ «σπέρμα ἐκκρίνεται ἀπὸ ὅλο τὸ σῶμα». Ὁ Ἀριστοτέλης δίνει μία ἄλλη ἐξήγηση ἀμέσως μετὰ τὴ δήλωσή του: «Δημόκριτος μὲν πῦρ τι καὶ θερμόν φησιν αὐτὴν (τὴν ψυχὴν) εἶναι»: «ἀπείρων γὰρ ὄντων σχημάτων κατ' ἀτόμων τὰ σφαιροειδῆ πῦρ καὶ ψυχὴν λέγει, οἷον ἐν τῷ ἀέρι τὰ καλούμενα ξύσματα, ἃ φαίνεται ἐν ταῖς διὰ θυρίδων ἀκτίσιν, ὧν τὴν πανσπερμίαν⁷¹ στοιχεῖα λέγει τῆς ὅλης φύσεως»⁷².

Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «πανσπερμία» γιὰ τοὺς Ἀτομικούς, ἀναφέρεται στὴν «προκοσμικὴ μᾶζα τῶν ἀτόμων» («ἀέρα δὲ καὶ πῦρ μίγματα τούτων καὶ τῶν ἄλλων σπερμάτων πάντων»⁷³). Τὰ ἄτομα τῆς ψυχῆς προϋπάρχουν, καὶ λόγῳ τῶν ιδιοτήτων τους μὲ τὴν εἰσπνοὴ μπαίνουν στὸ σῶμα.

Τὰ ψυχο-ἄτομα ἐπιστρέφουν στὸν ἀέρα εἴτε κατὰ τὴν ἀνανέωσή τους μέσω τῆς ἀναπνοῆς εἴτε μετὰ τὴν ἀποσύνδεσή τους ἀπὸ τὸ σῶμα, ὅταν αὐτὸ πεθαίνει. Ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς δίνει μία ἀκόμη πληροφορία, ποὺ συνδέεται μὲ τὴν προηγούμενη μαρτυρία περὶ πανσπερμίας:

Λέγει δ' (sc. Δημόκριτος) ὡς ἡ ψυχὴ καὶ τὸ θερμόν ταυτὸν τὰ πρῶτα σχήματα τῶν σφαιροειδῶν. Συγκρινομένων οὖν αὐτῶν ὑπὸ τοῦ περιέχοντος ἐκθλίβοντος, βοήθειαν γίνεσθαι τὴν ἀναπνοὴν φησιν. Ἐν γὰρ τῷ ἀέρι πολὺν ἀριθμὸν εἶναι τῶν τοιούτων, ἃ καλεῖ ἐκεῖνος νοῦν καὶ ψυχὴν ἀναπνέοντος οὖν καὶ εἰσιόντος τοῦ ἀέρος συνεισιόντα ταῦτα καὶ ἀνείργοντα τὴν θλίψιν κωλύει τὴν ἐνοῦσαν ἐν τοῖς ζώοις διέναι ψυχὴν⁷⁴. Καὶ διὰ τοῦτο ἐν τῷ

71. Τὸν ὄρο «πανσπερμία» σὲ σχέση μὲ τοὺς Ἀτομικούς φιλοσόφους ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω περίπτωση ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ἀναφέρει καὶ στὰ *Φυσικά* 203a19-b2 καὶ στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* 303a12.

72. ΑΡΙΣΤ., *Περὶ ψυχῆς*, Α2, 404a1-5. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν ἀπόψεων τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὴ γένεση τῆς ζωῆς πβ. Ι. ΔΕΛΛΗ, Ὁ ἀναγωγισμὸς τοῦ Δημοκρίτου, στὸ συλλογικὸ τόμο: *Ἀνθρώπος καὶ φύση*, ἐκδ. τοῦ Διεθνoῦς Κέντρου Φιλοσοφίας καὶ Διεπιστημονικῆς Ἑρευνας, Ἀθήνα, 1982, σσ. 14-36.

73. ΑΡΙΣΤ., *Περὶ οὐρανοῦ*, 302a. Ὁ ὄρος αὐτὸς δὲν υἱοθετήθηκε ἀρχικά ἀπὸ τὸν Δημόκριτο. Πβ. καὶ ΑΡΙΣΤ., *Περὶ γενέσεως ζώων* 769a26-769b3. Ὁ ὄρος ἔχει προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν ἐρευνητῶν. Πβ. ἐνδεικτικὰ GUTHRIE, *ἐνθ' ἄν.*, τ. II, σσ. 413-414· G.E.R. LLOYD, *Polarity and Analogy*, Cambridge, 1966, σσ. 247-249.

74. Στὴν κατάστασι αὐτὴ τῆς προκοσμικῆς πανσπερμίας (68A58) διαφοροποιοῦνται, καὶ μὲ τὴ σύγκρουσι, τὴ σύμπτωσι ἢ τὴν περιπλοκὴ γεννιοῦνται τὰ σώματα.

ἀναπνεῖν καὶ ἐκπνεῖν εἶναι τὸ ζῆν καὶ ἀποθνήσκειν· ὅταν γὰρ κρατῇ τὸ περιέχον συν-
θλίβον, καὶ μηκέτι θύραθεν εἰσιὼν δύνηται ἀνείργειν, μὴ δυνάμενον ἀναπνεῖν, τότε συμ-
βαίνειν τὸν θάνατον τοῖς ζώοις· εἶναι γὰρ τὸν θάνατον τὴν τῶν τοιούτων σχημάτων ἐκ
τοῦ σώματος ἔξοδον ἐκ τῆς τοῦ περιέχοντος ἐκθλίψεως. Τὴν δ' αἰτίαν διὰ τί ποτε πᾶσι
μὲν ἀναγκαῖον ἀποθανεῖν, οὐ μέντοι ὅτε ἔτυχεν ἀλλὰ κατὰ φύσιν μὲν γήρα, βία δὲ παρὰ
φύσιν, οὐδὲν δεδήλωκεν⁷⁵.

Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης συνθέτει τὴ θεωρία τοῦ Δημοκρίτου *Περὶ ἀναπνοῆς*, μέσῳ τῆς
ὁποίας ἐξηγεῖται ἡ ζωὴ. Ὁ ἐξωτερικὸς ἀέρας ποὺ περιέχει πολυάριθμα σφαιροειδῆ στοι-
χεῖα, «ἃ (Δημόκριτος) καλεῖ νοῦν καὶ ψυχὴν», συμπιέζει τὸ σῶμα καὶ προκαλεῖ τὴν
ἐκπνοή. Ἀλλὰ μὲ τὴν εἰσπνοὴ ἐξουδετερώνεται ἡ πίεση καὶ ἔτσι ἐπέρχεται ἰσορροπία.
Ὅταν ὁμως ὑπερισχύει ἡ ἐξωτερικὴ πίεση στὸ σῶμα, καταστρέφεται ἡ ἰσορροπία, στα-
ματᾷ ἡ ἀναπνοὴ καὶ ἐπέρχεται ὁ θάνατος, γιατί μαζί μὲ τὸν ἀέρα ποὺ ἔφυγε ἀπὸ τὸ σῶμα,
ἐπειδὴ τὰ εἰσπνεόμενα δὲ μπόρεσαν νὰ προβάλλουν ἰσοδύναμη ἀντίσταση, ἔφυγαν καὶ τὰ
σφαιροειδῆ ἄτομα τοῦ νοῦ καὶ τῆς ψυχῆς.

Ἀξίζει νὰ παρατηρήσουμε πῶς ὁ Σταγειρίτης κατηγορεῖ ἐδῶ τὸν Δημόκριτο ὅτι δὲν
αἰτιολόγησε πῶς ἐπισυμβαίνει παρὰ φύσιν ὁ θάνατος «κατὰ φύσιν». Ὡστόσο αὐτὴ ἡ κα-
τηγορία δὲ συνάδει πρὸς τὴ θεμελιώδη ἀρχὴ τῆς σκέψης τοῦ Δημοκρίτου, ποὺ ἦταν ἡ
αἰτιολόγηση κάθε φαινομένου⁷⁶.

Παρὰ τὴν παραπάνω ἐπιφύλαξη, στὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο ἐξηγοῦνται ἡ ζωὴ καὶ ὁ θά-
νατος μὲ τὶς λειτουργίες τῶν ἀτόμων τῆς ψυχῆς. Ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος συνδέονται ἀντί-
στοιχα μὲ τὸ «ἀναπνεῖν» καὶ «ἐκπνεῖν» τὰ ψυχο-ἄτομα, καὶ ἐξηγοῦνται μὲ τὶς καταστά-
σεις (ἀλλοιώσεις) τοὺς μέσα στὸ σῶμα. Αὐτὰ εἶναι φορεῖς τῆς ζωτικῆς θερμότητος, τὴν
ὁποῖαν αὐξάνουν μὲ τὴν τριβὴ τους, καθὼς κινοῦνται ἀνάμεσα στὰ ἄτομα τοῦ σώματος.
Θὰ μπορούσε κανεὶς μὲ σύγχρονους ὅρους νὰ πεῖ πῶς στὸ ἐπίπεδο τῆς ζωῆς τὸ σχῆμα
«ἄτομα-κενόν» μετατρέπεται σὲ ὕλη (ἄτομα πυρώδη) καὶ ἐνέργεια (θερμότητα). Ἡ κίνηση
τόσο τῶν σωματικῶν ὅσο καὶ τῶν ψυχικῶν ἀτόμων προϋποθέτει «κενό». Ἡ ἀπουσία θὰ
σήμαινε *θλίψιν* (συμπίεση) τῶν ἀτόμων τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ κινούμενα πρὸς τὸ κέντρο ἄτο-
μα τοῦ σώματος (τοῦ περιέχοντος). Πῶς ἀποφεύγεται ἡ «θλίψις»; Ὑποθετικά, πρέπει νὰ
δεχτοῦμε πῶς ἡ συνεχὴς διέλευση τῶν λεπτοτάτων ἀτόμων τῆς ψυχῆς διαμέσου τῶν ἀτό-
μων τοῦ σώματος, τὸ «διαδύνειν», ἐμποδίζει μία τέτοια πόλωση καὶ δημιουργεῖ κενό, ποὺ
χρειάζεται γιὰ τὴν κίνηση τῶν ἀτόμων τοῦ σώματος. Στὸ βαθμὸ ποὺ εἶναι ἀξιόπιστη μία
μαρτυρία τοῦ σχολιαστῆ τοῦ Ἀριστοτέλη Φιλόπονου, προστίθεται καὶ μία ἄλλη παράμε-
τρος στὴν ἐξήγηση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Ὁ Φιλόπονος γράφει πῶς τὰ ψυχο-ἄτομα
«ἐκπυρηνίζονται»⁷⁷. Κατὰ τὸν «ἐκπυρηνισμό» τοὺς ἀποβάλλουν θερμότητα, γεγονὸς ποὺ

75. ΑΡΙΣΤ., *Μικρὰ Φυσικά*, 472a (68A106).

76. D-K, 68B118: «Ἐλεγε (Δημόκριτος) βούλεσθαι μᾶλλον μίαν εὐρεῖν αἰτιολογίαν ἢ τῶν
Περσῶν οἱ βασιλείαν γενέσθαι». Σημειωτέον πῶς τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ θεωρεῖται αὐθεντικό.
Ἀντίθετα, ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ Δημόκριτο ποὺ ἀναλύουμε ἐδῶ δημιουργεῖ
ἐπιφυλάξεις σχετικὰ μὲ τὸ βαθμὸ ἀνταπόκρισης σὲ δημοκρίτειες ἀπόψεις. Τὸ φαινόμενο τῆς
ἀντίθεσης ἢ διαφωνίας ἀνάμεσα σὲ ἀποσπάσματα καὶ μαρτυρίες δὲν εἶναι ἀσυνήθιστο στὴν
προσωκρατικὴ φιλοσοφία. Γι' αὐτὸ παραμένει ἀναπάντητο τὸ ἐρώτημα σὲ ποιοὺ βαθμοὺ εἴμαστε
σίγουροι πῶς ἡ δημοκρίτεια ψυχολογία ποὺ συνθέτουμε μὲ βάση μαρτυρίες ἀπὸ τὴν
θέσεις τοῦ Ἀβδηρίτη.

77. *Περὶ ψυχῆς*, 68, 20 (= Luria, ἀπ. 462) «ἐπεὶ οὖν ἐκπυρηνιζομένων τῶν σφαιρικῶν ἀτόμων
κινδυνεύει φθαρῆναι τὸ ζῶον, βοήθειά τις γέγονε τῷ ζῳῷ ἡ ἀναπνοή». Ὁ Ι. Πανέρης (Ὁ
ἄνθρωπος καὶ ἡ φύση στὸ Δημόκριτο, *Θρακικά Ε'*, 1987, εἰδικὰ σσ. 29-30) θεώρησε πῶς ὁ ὅρος
«ἐκπυρηνισμός» εἶναι πιθανὸν μεταρριστοτελικὴ ἐπινόηση καὶ ἡ σημασία του εἶναι περίπου
ἀντίθετη πρὸς τὴν ἡρακλείτεια «ἐκπύρωση». Σημειωτέον πῶς ὁ ὅρος αὐτὸς ἐντοπίζεται καὶ στὴν
πρώιμη στωικὴ φιλοσοφία τῆς φύσης (SVF, I, 98).

συνεπάγεται εξασθένιση της θερμικής τους ικανότητας και κατά συνέπεια της κινητικής τους ενέργειας, ή οποία αναπληρώνεται με την εισπνοή. Έτσι μπορούμε να δεχτούμε πώς ό βίαιος θάνατος, πού, σύμφωνα με τον Άριστοτέλη, άφηνε αναιτιολόγητον ό Δημόκριτος, έπέρχεται από την απότομη αποσυναρμολόγηση τών ατόμων της ψυχής και τών ατόμων του σώματος με τά όποια είναι συνδεδεμένα τά πρώτα⁷⁸, διότι έπέρχεται αδυναμία συνεργασίας μεταξύ τους, ενώ παράλληλα μειώνεται ή εισπνοή και κατά συνέπεια ή θερμότητά τους. Επίσης σέ αδυναμία εισπνοής όφείλεται και ό φυσικός θάνατος, ό όποιος έπέρχεται έπειδή με την πάροδο του χρόνου ή μειούμενη θερμότητα της ψυχής, λόγω του «έκπυρηνισμού» καταλήγει σέ αναπνευστική ύπολειτουργία, ή όποια δέν αύξάνει μόνο την ψυχική ύποθερμία αλλά και εξασθενεί τή δυνατότητα κίνησης του σώματος και συνέχισης τών βιολογικών λειτουργιών, αφού ή ψυχή δέν μπορεί πλέον νά κινήσει τó σώμα.

Άπό τά παραπάνω οδηγούμαστε a contrario στην εξήγηση του φαινομένου της ζωής. Τά άτομα του σώματος, άν μείνουν χωρίς τó «περιεχόμενό» τους (άτομα της ψυχής), δέ δίνουν ένα άθνατο σώμα, αλλά μία ατομική συνάθροιση χωρίς ζωτική θερμότητα και χωρίς άρμονική διευθέτηση τών ατόμων της και «θλίψιν» τών λοιπών ατόμων εξαιτίας αυτή της «έκθλίψεως» δέν μπορούν νά εισέλθουν και προβάλλουν αντίσταση στα έξερχόμενα άλλα ψυχικά άτομα από τόν άέρα. Αποτέλεσμα είναι σ' ένα νεκρό σώμα τά άτομα του σώματος νά μñν αποτελούν όργανικό όλο και νά διασπείρονται στον άέρα, όπως τά άτομα της ψυχής σύμφωνα με τή μηχανιστική νομοτέλεια.

III. β4. Μία αντίφαση τών μαρτυριών για τόν νοϋ - ψυχή

Η έρμηνεία τών μαρτυριών πού έπιχειρήσαμε στα προηγούμενα έγινε στη βάση της αριστοτελικής εξίσωσης «νοϋς» = «ψυχή». Αν αυτό ισχύει, τότε υπάρχει αντίφαση στις μαρτυρίες, γιατί άλλες αναφέρουν ότι ή ψυχή (ψυχο-άτομα) είναι διεσπαρμένη σ' όλο τó σώμα, ενώ άλλες πώς ό «νοϋς» έχει έδρα σέ συγκεκριμένο σημείο του σώματος και πώς διαιρείται σέ μέρη. Η αντίφαση αυτή μπορεί νά άρθει: (α) άν δεχτούμε πώς, σύμφωνα με τις μαρτυρίες στις όποιες στηρίζει κανείς τις αναλύσεις του, οδηγείται σέ όρισμένες διαπιστώσεις σχετικά με τή θέση του νοϋ, (β) με την παραδοχή πώς τó πρόβλημα της σύνθεσης μίας συνεπούς δημοκρίτειας ψυχολογίας παραμένει άνοιχτό και δέν επιδέχεται όριστική λύση. Η δεύτερη άποψη ενισχύεται και από τή διαπίστωση, όπως άλλου έχουμε παρατηρήσει, ότι δέν υπάρχει κάποιο γνήσιο απόσπασμα πού νά μιλάει για τήν ύλικότητα της ψυχής και τήν ταύτισή της με τó νοϋ. Ο P. Bicknell⁷⁹ όμολογεί πώς τó έρώτημα πού είναι ή έδρα της ψυχής σύμφωνα με τή δημοκρίτεια ψυχολογία είναι «βασανιστικό». Ο C. Bailey⁸⁰ με βάση τή μαρτυρία του ψευδο/Πλουτάρχου⁸¹ πιστεύει πώς ό Δημόκριτος τοποθετούσε τήν ψυχή στο στήθος, άποψη πού άργότερα υιοθέτησε ό Έπίκουρος. Ο Guthrie με μεγαλύτερη εύλογοφάνεια εκτιμά πώς ή παρατήρηση του Bailey στηρίζεται στην αναδρομική ισχύ της γνώμης του Έπίκουρου για νά καλύψει και τó Δημόκριτο, ενώ ό ίδιος αποδέχεται αντίθετες πληροφορίες, για νά συμπεράνει ότι στη θεωρία του Δημοκρίτου ό νοϋς τοποθετείται στην κεφαλή, και μάλιστα στον «έγκέφαλον»⁸².

78. ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΥ, 3,370-373· ΑΡΙΣΤ., *Περί ψυχής*, 409b2.

79. The Seat of the Mind in Democritus, *Eranos*, LXVI, 1968, σσ.10-23, ειδικά σ. 14.

80. *The Greek Atomists and Epicurus*, Oxford, 1928, σσ. 160-161.

81. D-K 68A105: «Δημόκριτος, Έπίκουρος διμερή τήν ψυχήν, τó μέν λογικόν έχουσιν εν τῷ θώρακι καθιδρυμένον, τó δέ άλογον καθ' όλην τήν σύγκρισιν του σώματος διεσπαρμένον».

82. D-K 68A105 (= ΑΕΠΟΥ 4.5.1 = DOX. GR. 390) πού άντλεί από τήν Έπιτομή 4.5.1 του ψ/ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ «Πλάτων Δ. (τό ήγεμονικόν) εν όλη τή κεφαλῇ» ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ (=68A105), 5ος

Ἡ δυσκολία ἀπάντησης στό ἐρώτημα σέ ποιό μέρος τοῦ σώματος τοποθετοῦσε ὁ Δημόκριτος τήν ψυχὴ-νοῦ γίνεται πῶς μεγάλη ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης σημειώνει ἀδιευκρίνιστα «ἀπλῶς ταυτὴν ψυχὴν καὶ νοῦν»⁸³. Οἱ μαρτυρίες μιλοῦν γιὰ τὴ θέση τοῦ «νοῦ» δείχνοντας ὅτι εἶναι κάτι χωριστό, ἐνῶ μὲ βάση τὴν ἀριστοτελικὴ μαρτυρία τὰ ψυχο-ἄτομα εἶναι διασκορπισμένα σ' ὅλο τὸ σῶμα. Ἄν δεχτοῦμε πῶς μὲ τὴν ἔκφραση αὐτὴ ὁ Ἀριστοτέλης δηλώνει ὅτι «νοῦς» καὶ «ψυχὴ» εἶναι τῆς ἴδιας σύνθεσης καὶ αποτελοῦνται ἀπὸ σφαιρικὰ ἄτομα καὶ πῶς ἡ δραστηριότητα τοῦ νοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις καὶ εἰδικὰ κατὰ τὴ λειτουργία τῶν αἰσθήσεων⁸⁴, τότε τὸ πρόβλημα ἔχει βάση καὶ μποροῦμε νὰ ἀναζητοῦμε τίς ἀπόψεις τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὴ θέση τοῦ νοῦ, ἐνῶ γιὰ τὴν ψυχὴ τὸ θέμα εἶναι ἀποσαφηνισμένο. Ὡστόσο ἡ ἐξέταση καὶ ἄλλων μαρτυριῶν μᾶς ἐπιτρέπει μίαν ἀκριβέστερη διευκρίνιση τοῦ θέματος. Ὁ Φιλόπονος γράφει: «ταῦτα γὰρ ἀμφοτέρω (δηλαδὴ ψυχὴ καὶ νοῦς) παρ' αὐτῷ (sc. τῷ Δημοκρίτῳ)»⁸⁵. Ἄν ὁ Φιλόπονος εἶχε κατανοήσει πῶς ἡ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς ἔχουν συντεθεῖ ἀπὸ ὁμοία ἄτομα ἀλλὰ δὲν ταυτίζονται, τότε θὰ εἶχε γράψει κάπως διαφορετικὰ, ὅπως στὴν περίπτωση «ἐκ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν ἀμφοτέρω»⁸⁶, ὅπου δηλώνεται πῶς γιὰ τὸ Δημόκριτο «πῦρ» καὶ «ψυχὴ» εἶναι ὁμοίας ἀτομικῆς σύνθεσης. Τὴν ταύτιση ψυχῆς καὶ νοῦ μαρτυρεῖ καὶ ὁ Σέξτος Ἐμπειρικός, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐρμηνεία, ὅπως παρατηρεῖ ὁ P. Bicknell, ἴσως τελικὰ βασίσθηκε στὴν ἴδια παρατήρηση τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ σὲ κάποιες ἄλλες πληροφορίες ἢ καὶ στὰ δύο. Ὁ Σέξτος γράφει: «ἐν ὅλῳ τῷ σώματι εἶναι τὴν διάνοιαν (sc. νοῦν), καθάπερ τινὲς κατὰ Δημόκριτον»⁸⁷.

Ἄν δεχτοῦμε τὴν ἀποψη τοῦ Σέξτου, τότε αἱρεται ἡ παραπάνω ἀντίφαση, ἀφοῦ τόσο ἡ «ψυχὴ» ὅσο καὶ ὁ «νοῦς» εἶναι διεσπαρμένα σ' ὅλο τὸ σῶμα. Μία ἄλλη μαρτυρία ἀπὸ τὸν Πλούταρχο⁸⁸ ἀπὸ τὴ μία μεριά ἐρμηνεύει τὴ λειτουργία τοῦ νοῦ στὴ συνεργασία του μὲ τίς αἰσθήσεις καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διευκρινίσουμε τὴ σχέση του μὲ τὴν ψυχὴ στὸ πλαίσιο τῆς ἀριστοτελικῆς μαρτυρίας:

«Φησὶ Δημόκριτος ἐγκαταβυσσοῦσθαι τὰ εἰδῶλα διὰ τῶν πόρων εἰς τὰ σώματα καὶ ποιεῖν τὰς κατὰ ὕπνον ὄψεις ἐπαναφερόμενα· φοιτᾶν δὲ ταῦτα πανταχόθεν ἀπιόντα καὶ σκευῶν καὶ ἱματίων καὶ φυτῶν, μάλιστα δὲ ζώων ὑπὸ σάλου πολλοῦ καὶ θερμότητος οὐ μόνον ἔχοντα μορφοειδεῖς τοῦ σώματος ἐκμεμαγμένας ὁμοιότητας..., ἀλλὰ καὶ τῶν κατὰ

μ.Χ. αἰώνας, ἀναφέρει: «Ἴπποκράτης μὲν γὰρ καὶ Δ. καὶ Πλάτων ἐν ἐγκεφάλῳ τοῦτο (sc. τὸ ἡγεμονικόν) ἰδρῦσθαι». Ὁ P. Bicknell (ἐνθ' ἄν., σ. 15) ἐκτιμᾷ πῶς ὁ Θεοδώρητος εἶναι πλησιέστερα στὸ πρωτότυπο ἀπὸ τὴν ἀπρόσεκτη ἐκδοχὴ τοῦ (ψευδο-)Πλουτάρχου, πού φαίνεται ὅτι εἶναι ἐπεξεργασμένη σὲ συμφωνία μὲ τὴν Ἐπιτομὴ 4.5.5: «Παρμενίδης καὶ Ἐπίκουρος ἐν ὅλῳ τῷ θώρακι». Ὁ GUTHRIE (ἐνθ' ἄν., σ. 434, σημ. 2) παραθέτει μίαν ἀναφορὰ τοῦ Δημοκρίτου σὲ μίαν Ἐπιστολὴν τοῦ στὸν Ἴπποκράτη «Περὶ φύσιος ἀνθρώπου» (= DK 68c6): «ἐγκέφαλον φύλακα διανοίης». Ἡ λεγόμενη ἀλληλογραφία Δημοκρίτου-Ἴπποκράτη εἶναι ἓνα πολυσυζητημένο πρόβλημα· πβ. I. Γ. ΔΕΛΛΗ, Δημοκρίτειες ἐπιδράσεις στὴ σκέψη τοῦ Ἴπποκράτη, ἐνθ' ἄν., σσ. 63-74.

83. ΑΡΙΣΤ., *Περὶ ψυχῆς*, 404a31 καὶ 405a9. Ἡ δοξογραφικὴ παράδοση μᾶς πληροφορεῖ πῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Δημόκριτο, ὁ Παρμενίδης καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς πίστευαν «ταὐτὸν νοῦν καὶ ψυχὴν» (= DK 28A45).

84. ΘΕΜΙΣΤΙΟΥ, *Περὶ ψυχῆς*, 9.36· ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, *Περὶ ψυχῆς*, 27.1.

85. ΦΙΛΟΠΟΝΟΥ, *Περὶ ψυχῆς*, 84.15.

86. ΦΙΛΟΠΟΝΟΥ, *Περὶ ψυχῆς*, 84.12-14.

87. Σ. ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ, *Πρὸς Μαθηματικούς*, 7. 347 (=A107).

88. *Συμποτικὰ προβλήματα*, VIII, 10, 2, σ. 734, Teubner. Ὁ H. DIELS ἐντάσσει αὐτὴ τὴ μαρτυρία (68A77) στὴν ὁμάδα αὐτῶν πού ἀναφέρονται στοὺς θεοὺς. Στὸ κεφ. «Περὶ θεῶν» (De deis) ἐντάσσει τὴ μαρτυρία καὶ ὁ S. Luria, ἀπ. 476.

ψυχὴν κινήματων καὶ βουλευμάτων ἐκάστω καὶ ἡθῶν καὶ παθῶν ἐμφάσεις ἀναλαμβάνοντα συνεφέλκεσθαι καὶ διαγγέλλειν τοῖς ὑποδεχομένοις τὰς τῶν μεθιέντων αὐτὰ δόξας καὶ διαλογισμούς καὶ ὁρμάς, ὅταν ἐνάρθρους καὶ ἀσυγχύτους φυλάττοντα προσμίξῃ τὰς εἰκόνας».

Στὸ κείμενο αὐτὸ ὑπάρχουν δύο σημαντικοὶ ὅροι τῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Δημοκρίτου: «εἰδῶλα» καὶ «ἐμφασίς», τῶν ὁποίων ἡ διευκρίνιση ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐρμηνεία ὅχι μόνο τῆς γνωσιολογίας ἀλλὰ καὶ τῆς ψυχολογίας τοῦ Ἀβδηρίτη ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. «Ἡ περίφημη θεωρία τῶν εἰδῶλων», παρατηρεῖ ὁ W. Burkert⁸⁹, «εἶναι ἀποκλειστικά ἡ θεωρία τῆς ὁράσεως τῶν Ἀτομικῶν». Ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ξεκινοῦν ἀπορροές – «εἰδῶλα»⁹⁰ τῶν ἀντικειμένων, ἢ «δείκελα»⁹¹, ποῦ πλανῶνται στὸν ἀέρα. Αὐτὰ συναντοῦν ἄλλες ἀπορροές, ποῦ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ σῶμα μας.

Ὁ Guthrie, σχολιάζοντας τὴ θεωρία τῶν «ἀπορροῶν» παρατηρεῖ: «τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα ἐκπέμπουν σταθερὲς μεμβράνες ἀτόμων, τὰ ὁποῖα διατηροῦν κατὰ προσέγγιση τὴν μορφή τῶν ἐπιφανειῶν τους καὶ ἔτσι συνιστοῦν εἰκόνες τους»⁹². Θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς μὲ ὅρους σύγχρονης φυσικῆς ὅτι ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ παραστάσεις τῶν ἀντικειμένων ποῦ διαμορφώνονται μὲ τὴν ἐκπομπὴ σωματιδίων (φωτονίων), ἀφοῦ κάθε σῶμα ἀπορροφᾷ κάποιες ἀκτινοβολίες τοῦ ἡλιακοῦ φωτός κι ἄλλες τὶς ἐκπέμπει, οἱ ὁποῖες μὲ τὴ σειρά τους ἐρεθίζουν τὸ ὀπτικὸ νεῦρο καὶ μεταφέρουν τὴν εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου στὸν ἐγκέφαλο.

Προϋπόθεση ἀντίληψης τῆς ἐξωτερικῆς «ἀπορροῆς» εἶναι αὕτη νὰ συναντήσῃ ὁμοιά τῆς «ἀπορροῆς», ποῦ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ σῶμα μας μὲ βάση τὴν ἀρχὴ «παλαιὰ τις (...) παρὰ τοῖς φυσικοῖς (ἐνν. φιλοσόφοις) κυλίνεται δόξα περὶ τοῦ τὰ ὁμοία τῶν ὁμοίων εἶναι γνωριστικά· καὶ ταύτης ἔδοξε μὲν καὶ Δημόκριτος κεκομικέναι τὰς παραμυθίας»⁹³.

89. Air-Imprints or Eidola: Democritus' Aetiology of Vision, *Illinois Classical Studies*, 2, 1977, σσ. 97-109, 103.

90. DK 67A30 = Dox. Gr. 395: «τὴν αἴσθησιν καὶ τὴν νόησιν γίνεσθαι εἰδῶλων ἐξωθεν προσιόντων· μηδενὶ γὰρ ἐπιβάλλειν μηδετέραν χωρὶς τοῦ προσπίπτοντος εἰδῶλου». ΚΙΚΕΡ., *De finibus* I,6,21: «Democriti sunt atomi, inane imagines, qua eidola nominant, quorum incursione non solum videamus, sed etiam cogitemus». Ὁ Δημόκριτος εἶχε γράψῃ ἔργο μὲ τίτλο *Περὶ εἰδῶλων ἢ περὶ προνοίας* (68B10a). Ἔχουμε ἀκόμη τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Ἡρακλείδης ἀπὸ τὸν Πόντο εἶχε γράψῃ *Περὶ εἰδῶλων πρὸς Δημόκριτον* καὶ ὁ Θεόφραστος *Περὶ εἰδῶλων* (= Διογ. Λαέρτ. 5.4). Οἱ δοξογράφοι προσγράφουν τὴ θεωρία τῶν «εἰδῶλων» στὸν «Λεύκιππο καὶ τὸ Δημόκριτο» (= DK, 67A29, A30 καὶ A31). Ὁ Διογένης Λαέρτιος (9.44) ἀπέδωσε τὴ θεωρία σ' ὅλους τοὺς ἀτομικούς.

91. DK, 68B123: «δείκελον: παρὰ δὲ Δημοκρίτῳ κατ' εἶδος ὁμοία τοῖς πράγμασιν ἀπόρροια». Ὁ Θεόφραστος (*Περὶ αἰσθήσεων*, 50 = Dox. gr. 513 = DK 68A135) γράφει: «ἅπαντος γὰρ αἰεὶ γίνεσθαι τινα ἀπορροήν».

92. *A History of Greek Philosophy*, ἐνθ' ἀν., τόμ. II, σ. 442. Ἡ ἀποψη πὼς «ὑπάρχει πάντοτε κάποια ἀπορροή ἀπὸ καθετί» ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ (DK B89): «πάντων εἰσὶν ἀπορροαὶ ὅσ' ἐγένοντο». Πβ. σχόλια M. R. WRIGHT, *Empedocles. The Extant Fragments*, Bristol Classical Pr., 1981, σσ. 229-230. Ἡ θεωρία τῶν «ἀπορροῶν» ἀναβίωσε κατὰ τὸ 17ο αἰῶνα. Τὴ χρησιμοποίησαν οἱ πιὸ γνωστοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ ἀγγλικοῦ ἐμπειρισμοῦ, γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὴ λειτουργία τῆς ὁράσης καὶ τῆς ἀντίληψης, μὲ δεδομένο ὅτι ἡ ψυχολογία τῶν Ἀτομικῶν εἶναι μία θεωρία γιὰ τὴν ἀντίληψη. Ἡ ἀποψη αὕτη ἀναβιώνει στὴ Γνωσιολογία τῶν ἐμπειριστῶν τοῦ 17ου αἰῶνα. Πβ. σχετικά Ι. Γ. ΔΕΛΛΗ, Ἐπιδράσεις τῆς γνωσιολογίας τοῦ Δημοκρίτου στὸ *Essay* τοῦ J. Locke. Ἡ περίπτωση τοῦ σχήματος πρωτεύουσες - δευτερεύουσες ιδιότητες, στὸν συλλογικὸ τόμο *Φιλοσοφίας ἀγώνισμα. Μελέτες πρὸς τιμὴν τοῦ καθηγητοῦ Κ. Βουδούρη*, Ἀθήνα, 2004, σσ. 163-182.

93. Σ. ΕΜΠΕΙΡ., *Πρὸς Μαθηματικούς* VII, 116· ΑΡΙΣΤ., *Περὶ ψυχῆς*, A, 405b15-17: «φασὶ γὰρ γινώσκεσθαι τὸ ὁμοιον τῷ ὁμοίῳ».

Τὸ σῶμα, καθὼς συλλαμβάνει τὸν ἐξωτερικὸ ἐρεθισμό καὶ ἐκπέμπει ἀπορροές ὅμοιες πρὸς τὰ ἐπερχόμενα «εἰδῶλα»: ὑφίσταται ἀλλοίωση, δηλαδή ἀποκτᾷ αἴσθησι· «τὴν αἴσθησιν... εἶναι ἀλλοίωσιν»⁹⁴. Ἡ ἀλλοίωση αὐτὴ γίνεται πιὸ ἔντονη, ὅταν στὴ συνέχεια τὰ «εἰδῶλα» ποὺ συνάντησαν ὅμοιες «ἀπορροές» εἰσχωρήσουν στὸ σῶμα ἀπὸ τοὺς πόρους: «φησὶ Δημόκριτος ἐγκαταβυσσοῦσθαι τὰ εἰδῶλα διὰ τῶν πόρων εἰς τὰ σώματα».

Στὸ κείμενο τοῦ Πλουτάρχου περιέχεται καὶ ὁ ἀποκαλυπτικὸς γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς αἰσθητηριακῆς λειτουργίας ὅρος «ἐμφασίς» ποὺ χρησιμοποιοῦ ὁ Δημόκριτος. Ὁ Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιέας δίνει μία ἐρμηνευτικὴ παράφραση τοῦ ὅρου «ἐμφασίς» ποὺ μᾶς βοηθᾷ νὰ ἐξηγήσουμε τὴ θεωρία τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ὁρασης «ἔστι δὲ ἐμφασίς τὸ ἐμφαινόμενον εἶδος ἐν τῇ κόρῃ, ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις τῶν διαφανῶν, ὅσα οἶά τε τὴν ἐμφασιν φυλάττειν ἐν αὐτοῖς»⁹⁵. «Ἐμφασίς» εἶναι ὁ ἀντικατοπτρισμός, ἡ ἀποτύπωση (ἐμφάνιση τῆς εἰκόνας) ἐνὸς ἀντικειμένου «ὁρωμένου» μέσα σ' ἓνα ἄλλο μέσο (ὁρῶν) ποὺ εἶναι διαφανές⁹⁶, ὅπως εἶναι ἡ κόρη τοῦ ὀφθαλμοῦ. Ἡ «τύπωσις» αὐτὴ γίνεται μὲ τὴ συστολὴ τοῦ ἀέρος ποὺ διαμεσολαβεῖ⁹⁷. Παρατηροῦμε ἐδῶ πῶς ὁ Δημόκριτος, στὴν προσπάθειά του ν' ἀπαντήσῃ στὰ ἐρωτήματα: (α) πῶς παράγεται ἡ «ἐμφασίς» (appearance)⁹⁸ καὶ (β) τί συμβαίνει σ' αὐτὴν ὅταν εἰσέλθῃ στὸ μάτι, βασίζεται μὲ συνέπεια στὴ θεωρία του ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἄτομα διαφορετικὰ στὴ μορφή καὶ στὸ μέγεθος, ποὺ κινούμενα σχηματίζουν ποικίλους «ῥυσμούς». Ἡ «ἐμφασίς» προϋποθέτει τὴ συνεργασία τριῶν παραγόντων: (α) ἓνα μέσο ἀνάμεσα στὸ ἀντικείμενο καὶ τὸ μάτι, ποὺ εἶναι ὁ «ἀέρας», τοῦ ὁποίου τὰ ἄτομα ἔχουν πολὺ μικρὸ μέγεθος σὲ σύγκριση μ' ἐκεῖνα τοῦ νεροῦ ἢ τῆς γῆς⁹⁹, (β) κάποια τροποποίηση αὐτοῦ τοῦ μέσου ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο, ἢ ὅποια δηλώνεται μὲ τὸ ῥῆμα «συστελλόμενον» καὶ ἀναφέρεται στὸν ἀέρα, καὶ (γ) μερικὰ μέσα μεταφορᾶς τῆς εἰκόνας τοῦ ἀντικειμένου στὸ μάτι, ποὺ εἶναι φωτεινὰ ἄτομα, τὰ ὅποια εἶναι πάρα πολὺ μικρὰ καὶ ταχύτατα καὶ τὰ ὅποια ἐκπέμπονται σταθερὰ ἀπὸ κάθε πηγὴ φωτός. Αὐτά, χτυπώντας τὸν ἀέρα ποὺ «συστέλλεται», δημιουργοῦν «συμπύκνωση», ὅπως τὰ παιδιὰ παίζοντας μὲ τὴν ἄμμο τὴ συμπυκνώνουν μὲ ἐλαφρὰ χτυπήματα. Τὸ μέσο, ὁ «ἄηρ», συστέλλεται¹⁰⁰ καὶ πυκνοῦται μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μεταβιβάσῃ τὰ φωτεινὰ ἄτομα γιὰ νὰ συναντήσουν ἐκεῖνα ποὺ ἐκπέμπονται ἀπὸ τὴν κόρη τοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ νὰ συντελεσθῇ ἡ γνῶσις τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀντικειμένου μὲ βάση τὴ γνωσιολογικὴ ἀρχὴ «ὁμοιον

94. ΑΡΙΣΤ., *Μτφ.* Γ5.1099b7· DK67A30: «Λεύκιππος, Δημόκριτος τὰς αἰσθήσεις καὶ τὰς νοήσεις ἑτεροιώσεις εἶναι τοῦ σώματος. Λεύκιππος, Δημόκριτος, Ἐπίκουρος τὴν αἴσθησιν καὶ τὴν νόησιν γίνεσθαι εἰδῶλων ἔξωθεν προσιόντων· μηδενὶ γὰρ ἐπιβάλλειν μηδετέραν χωρὶς τοῦ προσπίπτοντος εἰδώλου».

95. DK 67A29.

96. ΑΡΙΣΤ., *Περὶ ψυχῆς*, 418b9: «φῶς δὲ ἔστιν ἡ τούτου ἐνέργεια, τοῦ διαφανοῦς ἢ διαφανές» καὶ τὸ χρῶμα εἶναι «κινητικὸν φωτός» 419a11: «τοῦτο γὰρ ἦν αὐτῷ τὸ χρῶματι εἶναι, τὸ κινητικῷ εἶναι τοῦ κατ' ἐνέργειαν διαφανοῦς».

97. ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ = DK 68A135: «ὁρᾶν μὲν οὖν ποιεῖ τῇ ἐμφάσει· ταύτην δὲ ἰδίως λέγει (Δημόκριτος) τὴν γὰρ ἐμφασιν οὐκ εὐθὺς ἐν τῇ κόρῃ γίνεσθαι, ἀλλὰ τὸν ἀέρα τὸν μεταξὺ τῆς ὄψεως καὶ τοῦ ὁρωμένου τυποῦσθαι συστελλόμενον ὑπὸ τοῦ ὁρωμένου καὶ τοῦ ὁρῶντος...». Τὴ μαρτυρία αὐτὴ ἔχει σχολιάσει ἐξαντλητικὰ ὁ R. BALDES (Democritus on visual perception: Two theories or one?, *Phronesis*, XX, 1975, σσ. 93-105). Πβ. καὶ DOX. GR: «ἀλλ' ἴσως τὴν ἐμφασιν ὁ ἥλιος ποιεῖ καὶ τὸ φῶς, ὥσπερ ἐπιφέρων ἐπ' ὄψιν».

98. Ἔτσι μεταφράζει τὸν ὅρο «ἐμφασίς» ὁ BURKERT («Air-Imprints of Eidola...», *ἐνθ' ἀν.*, σ. 98).

99. ΑΡΙΣΤ., *Περὶ οὐρανοῦ*, Γ4.303a4 = DK67A15· ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΥ, *Περὶ Οὐρανοῦ* = LURIA, 275: «οἱ περὶ Δημόκριτον τὰ τρία, ἀέρα καὶ ὕδωρ καὶ γῆν, τῇ σμικρότητι τῶν στοιχείων ὁμοιοσχημῶν ὄντων διαφέρειν ἔλεγον». Πβ. ἐπίσης LURIA, ἄπ. 279.

100. Ἀργότερα οἱ Στωικοὶ αὐτὴ τὴ «συστολή» τὴν ὀνόμασαν «συνέντασιν» (SVF II 863-71).

ὁμοίῳ γινώσκεισθαι». Ὁ Θεόφραστος ἀσκώντας κριτική στή θεωρία τοῦ Δημοκρίτου, ἀποφαίνεται: «περί μὲν οὖν ὄψεως ἰδίως ἔνια βουλόμενος λέγειν πλείω παραδίδωσι ζήτησιν»¹⁰¹. Ὁ Δημόκριτος, κατὰ τὸ Θεόφραστο, ἄφησε τὸ «πρόβλημα ἀκόμη μακρύτερα ἀπὸ τῆ λύσεως του», σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Guthrie. Ἄν δεχτοῦμε τὴν πληροφορία τοῦ Θεοφράστου: «ὄλω τῷ σώματι τὴν αἴσθησιν οὔσαν» (A 135, 57), ποὺ δείχνει ὅτι καὶ τὰ ψυχο-ἄτομα ποὺ εἶναι διασκοπρισμένα σ' ὅλο τὸ σῶμα, ἔχουν τὴν ἰκανότητα τῆς αἰσθητηριακῆς λειτουργίας, ὅπως εἶναι ἡ ἀφή ποὺ ξέρουμε σήμερα, τότε δὲ διαφοροποιεῖται ὁ νοῦς ἀπὸ τὰ ψυχο-ἄτομα τοῦ σώματος.

Πρόθεσή μας σ' αὐτὴ τὴ σύντομη ἀναφορὰ δὲν ἦταν ἡ ἐξαντλητικὴ προσέγγιση τῆς θεωρίας τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὴν αἰσθητηριακὴ λειτουργία, ἀλλὰ ἡ ἐπισήμανση ὅτι ἡ αἰσθητηριακὴ λειτουργία, καὶ μάλιστα αὐτὴ τῆς ὁρασης¹⁰², ἐξηγεῖται μὲ ὅρους τῆς ἀτομικῆς θεωρίας καὶ πὼς ὁ νοῦς συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ λειτουργία τῶν αἰσθήσεων.

Οἱ παραπάνω ἀναλύσεις τῶν δοξογραφικῶν μαρτυριῶν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε ὅτι καὶ ὁ «νοῦς» συνίσταται ἀπὸ τὰ ἴδια ἄτομα μὲ αὐτὰ τῆς ψυχῆς, ποὺ εἶναι διασκοπρισμένα στὸ σῶμα καὶ συνδέονται μὲ αὐτά. Παρὰ τίς ἀντιφάσεις ἀνάμεσα στίς μαρτυρίες, πιστεύουμε πὼς ἰσχύει ἡ ἀριστοτελικὴ μαρτυρία ποὺ ἐξισώνει νοῦ καὶ ψυχὴ, μὲ τὴ διευκρίνιση πὼς ἡ ἐνεργοποίηση τῶν ἀτόμων τοῦ «νοῦ» γίνεται μὲ τρόπο διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκείνη τῶν ψυχο-ἀτόμων τοῦ σώματος κατὰ τὴν ἀλληλεπίδραση ποὺ ὑφίστανται στὸ πλαίσιο τῶν αἰσθητηριακῶν λειτουργιῶν. Ἡ «ἡγεμονικότητα» ποὺ ἀναγνωρίζεται στὸ νοῦ ἐντοπίζεται μόνο στὴ διαπίστωση ὅτι οἱ λειτουργίες τῶν ἀτόμων τοῦ ὡς αἰσθητηριακῆς φέρνουν σ' ἐπαφὴ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο καὶ διεκπεραιώνουν τὴ γνωστικὴ διαδικασίαν, ἐνῶ τὰ ψυχο-ἄτομα τοῦ σώματος ἐπιτελοῦν ἄλλες ζωτικῆς αἰσθητηριακῆς λειτουργίες. Ἀπὸ ὄντολογικὴ πλευρὰ ὁ «νοῦς» δὲ διαφέρει τῆς ψυχῆς. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐπιβεβαιώνουμε τὴν ἀποψη τοῦ C. Taylor¹⁰³. Ἔτσι καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ ὁ δυῖσμός εἶναι φαινομενικὸς, ἀφοῦ καὶ οἱ αἰσθητηριακῆς λειτουργίες δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μηχανισμοὶ ροῆς ἀτόμων. Ἡ «ἀπορροή» εἶναι ἐκπομπὴ ἀτόμων, ποὺ ἐξηγεῖ τὴν αἰσθητηριακὴ λειτουργία, ἡ ὁποία δὲ διαφέρει ἀπὸ τὴν «εἰσπνοή» καὶ «ἐκπνοή», μὲ τίς ὁποῖες ἐξηγεῖται ἡ ζωὴ.

Μὲ τίς λεπτομερεῖς ἀναλύσεις μας δείξαμε πὼς ὁ δυῖσμός τοῦ Δημοκρίτου εἶναι φαινομενικὸς¹⁰⁴, γιὰ τὴν ἡ ψυχολογία του, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας προσεγγίζουμε τὸ πρόβλη-

101. DK, *Περὶ αἰσθήσεων*, 55 (DK 135).

102. Ὑπάρχουν πολλὲς ἐρευνητικὲς προσεγγίσεις στὸ θέμα αὐτό. Πβ. εἰδικὰ W. BURKERT, *Air-Imprints or Eidola...*, ἐνθ' ἄν., σ. 97, σημ. 1.

103. Ὁ Taylor, γνωστὸς στὴ βιβλιογραφία γιὰ τίς μελέτες στοὺς Ἀτομικοὺς φιλοσόφους, διατυπώνει ἀνεπιφύλακτα τὴν ἀποψή του καὶ στὸ *Cambridge Companion to Early Greek Philosophy* (ed. A.A. Long), 1999, σ. 196): «Ὁ ἀναμφισβήτητος ὕλισμός τοῦ Δημοκρίτου ἐκτείνεται καὶ στὴν ψυχολογία του. Παρὰ τὴν ὑπαρξὴ μερικῶν ἀντιθέσεων στίς πηγές, ἡ καλύτερη ἀπόδειξη εἶναι πὼς αὐτὸς δὲν ἔκανε διάκριση ἀνάμεσα στὴ λογικὴ ψυχὴ ἢ νοῦ καὶ τὴν ἄλογη ψυχὴ ἢ ἀρχὴ τῆς ζωῆς, δίνοντας μία μοναδικὴ ἀξία στὰ δύο σὰν μία φυσικὴ δομὴ σφαιρικῶν ἀτόμων ποὺ διαποτίζουν τὴν ὄντοτητα τοῦ σώματος. Αὐτὴ ἡ θεωρία τῆς ταυτότητας ψυχῆς καὶ σώματος πηγαίνει πέρα ἀπὸ τὴν ταυτότητα τῆς φυσικῆς δομῆς στὴν ταυτότητα τῆς λειτουργίας μὲ τὴν ὁποία ὁ Δημόκριτος ἐξήγησε τὴ σκέψη, τὴ δραστηριότητα τῆς λογικῆς ψυχῆς, μὲ τὴν ἴδια διαδικασίαν μὲ τὴν ὁποίαν ἐξήγησε τὴν ἀντίληψη, μία δραστηριότητα τῆς αἰσθητηριακῆς ἢ ἄλογης ψυχῆς».

104. Οἱ νεότεροι θεμελιωτὲς τῆς Φυσικῆς εἶναι κατηγορηματικοί· ἀποφαίνονται ὅτι μὲ τὸ Δημόκριτο ἐγκαταλείφθηκε ἡ ἰδέα τοῦ δυῖσμοῦ. Ὁ E. Schrödinger (*Κοντὰ στὸν ἄνθρωπο*, ἐλλ. μτφρ. Μ. Βερέττα, Κωσταράκη, Ἀθήνα, 1996, σ. 136) σημειώνει πὼς «ἡ προσπάθεια ἐγκατάλειψης τοῦ δυῖσμοῦ ἦταν ἡ ἀπλοϊκὴ πρόταση τοῦ μεγάλου Δημοκρίτου ὅτι ἡ ψυχὴ συνίσταται καὶ αὐτὴ ἀπὸ ἄτομα...». Πβ. καὶ W. HEISENBERG, *Σκέψεις γιὰ τὴν ἐξέλιξη στὴ Φυσικὴ*, ἐλλ. μτφρ. Θ. Γραμμένου, Ἀθήνα, 1997, σσ. 37-38.

μα της σχέσης ψυχής-σώματος, φαίνεται ότι είναι σέ μεγάλο βαθμό συνεπής προς τη φυσική θεωρία του (ἄτομα-κενό): ψυχή και σῶμα αποτελούνται ἀπὸ ἄτομα. Ὡστόσο ἡ δημοκρίτεια ψυχολογία δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ἐξηγητικά ἀδιέξοδα, ἀφοῦ στὰ αὐθεντικά δημοκρίτεια ἀποσπ. συναντᾶμε ψυχικο-πνευματικές λειτουργίες καὶ ιδιότητες ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ ὑλιστικο-μηχανιστικούς ὁρους: «προαιρεῖσθαι, σωφροσύνη, ἄσκησις, ἡδονή».

Μία ὑλιστική θεωρία περὶ ψυχῆς, ὅπως ἡ δημοκρίτεια, φαίνεται ἀνοίκεια στὴ διαμορφωμένη ἤδη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στάση τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης ἀπέναντι στο πρόβλημα καὶ πιθανὸν προκαλεῖ ἀρνητική στάση. Ὅμως, ἡ ἔρευνα σ' αὐτὴ τὴ θέση καταλήγει. Ὡστόσο, ἂν πρέπει νὰ δικαιολογηθεῖ, χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι ἀναγκαῖο, αὐτὴ ἡ δυσαρμονία τῆς δημοκρίτειας ψυχολογικῆς θεωρίας πρὸς τὴν ἀποψη πὼς κυριάρχησε στοὺς ὕστερους χρόνους στὸ πλαίσιο πολλῶν φιλοσοφημάτων ὅτι ἡ ψυχή εἶναι ἄϋλη καὶ γι' αὐτὸ ἀθάνατη, πρέπει κανεὶς νὰ λάβει ὑπόψη του τὰ ἑξῆς: (α) τὴν προγενέστερη παράδοση πάνω στὸ πρόβλημα, ποὺ κινεῖται στὶς ἴδιες ἀρχές καὶ ἐπηρέασε τὸ Δημόκριτο, (β) τὴν ἀγωνιώδη ἐπιδίωξη τοῦ Ἀβδηρίτη νὰ ἐξηγήσει τὰ φαινόμενα ὀρθολογικά, αἰτιολογικο-ἀναγωγικά καὶ σέ συνέπεια πρὸς τὸ ὀρθολογιστικό-διαφωτιστικό πνεῦμα, ποὺ εἶχε ἐνδυναμωθεῖ στὴν ἐποχή του¹⁰⁵, (γ) τὴ συνειδητὴ πρόθεσή του νὰ κρατήσει ἀνεπηρέαστη τὴ σκέψη του ἀπὸ μύθους καὶ δοξασίες, ποὺ στέκονταν ἐμπόδιο στὴν ἐξήγηση τῆς φύσης, καὶ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ κάθε μορφῆς «μυθοπλαστεῖν» (ἀπ. B297).

IV. Συμπερασματικές διαπιστώσεις

Οἱ ἀναλύσεις μας μὲ βάση κυρίως τίς δοξογραφικὲς μαρτυρίες καὶ τὰ ἐλάχιστα *ad hoc* ἀποσπ. μᾶς ἐπιτρέπουν τὴ συναγωγή τῶν παρακάτω συμπερασματικῶν διαπιστώσεων.

1) Ὁ Δημόκριτος ἔθεσε μὲ σαφῆ τρόπο τὸ ἀνθρωπολογικὸ καὶ μεταφυσικὸ πρόβλημα τῆς σχέσης ψυχῆς-σώματος.

2) Ὁ Ἀβδηρίτης ἀναγνωρίζει σέ ἠθικὸ ἐπίπεδο τὴ λειτουργικὴ ἀνωτερότητα τῆς ψυχῆς σέ σχέση μὲ τὸ σῶμα, δίνοντας τὴν ἐντύπωση ἑνὸς δυΐσμοῦ (ψυχή-σῶμα), ὁ ὁποῖος, ὥστόσο, σέ ἐπίπεδο ὄντολογικὸ εἶναι ἀμφίβολος καὶ ἐπιφανειακός.

3) Ὁ δημοκρίτειος δυΐσμός δὲν εἶναι πραγματικός, διότι ἡ ψυχή, ὅπως τὸ σῶμα, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄτομα, μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι τὰ ἄτομα τῆς ψυχῆς ἔχουν μερικές *ad hoc* ιδιότητες. Εἶναι «σφαιροειδῆ, πύρινα, λεπτότατα, ἀσώματα», γι' αὐτὸ καὶ «εὐκίνητα» καὶ διεισδυτικά. Τὰ ἄτομα τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι ἄϋλα, ἀλλὰ «λεπτότατα», μὲ ἐλάχιστη «ἀντιτυπία».

4) Ἐπιβεβαιοῦνται ἡ ἀποψη ποὺ ἔχει διατυπωθεῖ πὼς ἡ ψυχολογία τοῦ Δημοκρίτου εἶναι ὑλιστική, ἀφοῦ οἱ ψυχικὲς λειτουργίες ἐρμηνεύονται μὲ ὁρους τῆς φυσικῆς του θεωρίας, ὅπως λ.χ. ἡ ὀπτική αἴσθηση. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ θέση δὲν εἶναι ἀπόλυτη, ἀφοῦ μπορεῖ νὰ ἐντοπίσει κανεὶς ψυχικὲς ιδιότητες καὶ λειτουργίες (προαιρεῖσθαι, αἰρεῖσθαι κ.λπ.) ποὺ δύσκολα ἐξηγοῦνται στὸ πλαίσιο τῆς δημοκρίτειας φυσικῆς θεωρίας. Ἡ ἐντονὴ ἰδέα τῆς ἠθικῆς προτροπῆς ποὺ διατυπώνεται σέ πολλὰ ἀποσπάσματα δείχνει τὴν πίστη τοῦ Δημοκρίτου ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ δυνατότητα ἐπιλογῆς ἀνάμεσα σέ ἐναλλακτικούς τρόπους ζωῆς καὶ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνας κρίκος σέ μία ἀδιάσπαστη ἀναγκαιότητα¹⁰⁶.

105. Πβ. E.R., DODDS, *Οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ παράλογο*, ἑλλ. μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκη, Ἀθήνα, 1996, σ. 116.

106. Πβ. E., LOWELL *Necessity, Chance, and Freedom in the Early Atomists*, *Phoenix* 26, 1972, σσ. 342-357, εἰδικὰ 356-357.

5) Με τις επιφυλάξεις που επιβάλλουν οι μεταγενέστερες δοξογραφικές μαρτυρίες που αποτελούν την πηγή για την προσέγγιση του προβλήματος, δείξαμε ότι η ψυχολογική σκέψη του Δημοκρίτου είναι απαλλαγμένη από μυθικές θεωρήσεις των φαινομένων και σε κάθε περίπτωση επιχειρεί να εξηγήσει τα πάντα, από την κατασκευή του κόσμου μέχρι τα καθημερινά φαινόμενα, στο πλαίσιο μίας άρρηκτης αλυσίδας αιτίων και αποτελεσμάτων. Μεταφέρει εν πολλοίς την αιτιακή εξήγηση της φύσης στην έρμηνεία ανθρωπολογικών ιδιοτήτων, καταστάσεων και συμπεριφορών, χωρίς δυστυχώς να υπάρχουν καν μαρτυρίες για το πώς ο ήθικος βίος μπορεί να έρμηνευθεί πλήρως με όρους ατόμου-κενού. Όσο το «εύρεν μίαν αιτιολογίαν» (ἀπ. B118) είναι ή απαράβατη αρχή της επιστημονικής του σκέψης.

Ιωάννης Γ. ΔΕΛΛΗΣ
(Πάτρα)

